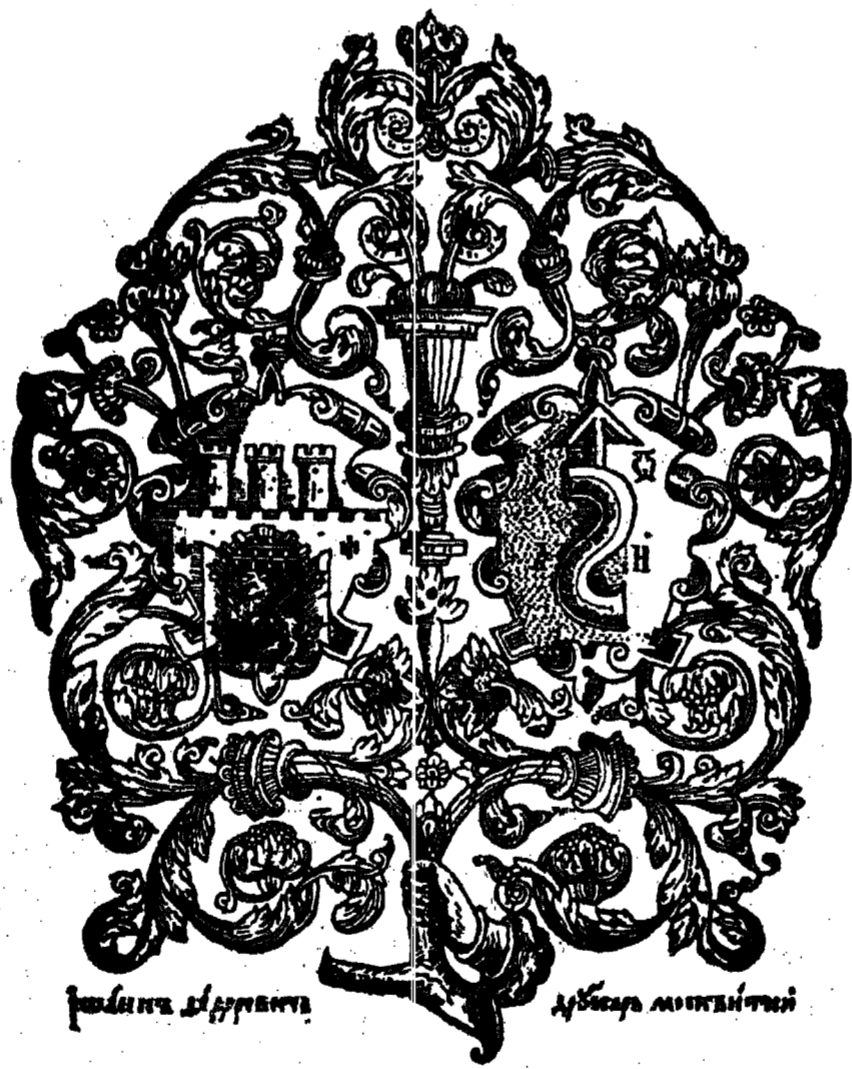

ФРС
У 612
М31

Український Науковий Інститут Книгознавства

С. МАСЛОВ

ДРУКАРСТВО НА УКРАЇНІ В XVI-XVIII СТ.

Київ 1924.

B48938

2612

M31

[655.1(47.71)„15:17“]

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

С. МАСЛОВ

ДРУКАРСТВО НА УКРАЇНІ

В XVI—XVIII СТ.

58-5122

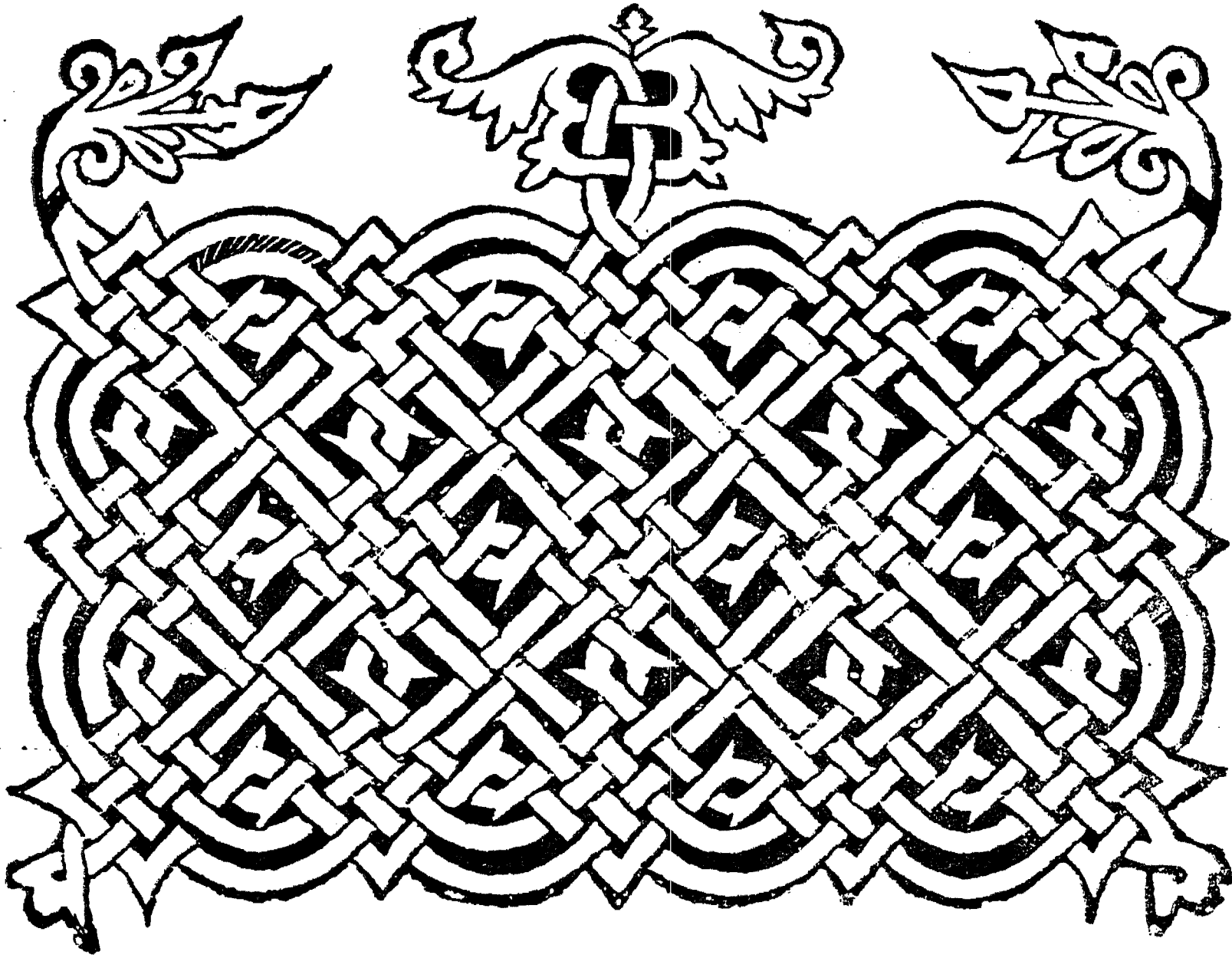
НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ—1924

Відбитка з «Бібліологічних Вістей», 1924 р. Ч. 1—3.

Д. У. Д. Ч. 2120. Київ, 1924
Держ. Трест «Київ-Друк»
2-га друкарня, Пушкін., 4
Зам. Ч. 856—250

ДРУКАРСТВО НА УКРАЇНІ В XVI—XVIII ст.

Відомо, що XV століття було визначною добою в історії книжної справи в Європі. Одночасово з старим засобом видання книг рукописом, що вживався протягом багатьох століть, в середині XV століття народжується друкарське мистецтво, себ-то машина форма виробництва книги з допомогою окремих задалегідь приготованих рухомих літер. Винайдене Гутенбергом, друкарство швидко розповсюджується по всіх державах Західньої Європи, в кінці XV ст. проходить до слов'ян, що користувались в книжковій справі кирилівською абеткою, й у 1491 році Краківський міщанин Швайпольт Фіоль «із нѣмецъ немецкого роду, франкъ» видає в Кракові «Сѣмогласникъ» (Октоїх) і «Часословієць»—перші датовані книги, що було їх надруковано кирилівським шрифтом¹⁾. В кінці XV і першій половині XVI ст. кирилівські видання виходять з цілої низки друкарень, що працювали в слов'янських і неслов'янських країнах—в Цетин'ї, в Брашові в Семиградії, в Празі та Вільні (відомі видання Франциска Скорини), в Венеції (друкарня Божидача Вуковича та його сина Віценца), в Горажді, в Руянськiм монастирі, в Грачаницькій митрополії, в монастирі Милешеві в Герцоговині, в Терговищі, в Білгороді, в Тюбінгені (друкарня Примуса Трубера) і інших місцевостях. Приблизно в середині XVI ст. до думки про заведення друкарні приходить і Московська держава; в 70-х роках XVI століття друкарство виникає також і на Україні.

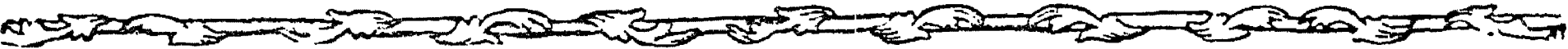
¹⁾ Н. Каратаевъ. Описаніе славяно-русскихъ книгъ. Т. I. С.П.Б. 1883, №№ 1 і 2.

I.

ДРУКАРНІ В ГАЛИЧИНІ.

Найдавнішою з слов'янських книг, що були друковані на Україні та дійшли до нас, є Апостол, виданий 15 лютого 1574 року в Львові «друкаремъ-москвитиномъ» Іваном Федоровим. Як відомо, московські перші друкарі Іван Федоров і Петро Тимофієвич Мстиславець, після надрукування в Москві двох книжок («Апостоль» 1564 і «Часовникъ» 1565), примушені були, як розповідав потім Федоров, тікати з Московської держави «пресѣланого ради ѓслобленіа», яке зустріла їх діяльність у багатьох начальників, і щенноначальників, і учителей, котрі звичаєм злонаквни, и ненаоучены, и неисксны к разумѣ чыкы пустили в хід наклепи. Залишивши Москву, Іван Федоров і Петро Мстиславець з'явилися в Польщі. Тут вони знайшли притулок у гетьмана литовського Гр. Ол. Ходкевича і в маленькому його селі Забудові (Гродненської губ.) надрукували на протязі від 8 липня 1568 до 17 березня 1569 р. «Евангеліе учительное». Мабудь, лишаючи Москву, вони мали можливість взяти з собою деяке друкарське приладдя, у всякому разі пунсоні або матриці та орнаментові частини, тому що і забудівське «Евангеліе Учительное» та інші видання Федорова, що були надруковані в Польщі, з друкарського боку мають багато спільного з московським Апостолом 1564 р. Після надрукування «Евангелія Учительнаго» Петро Мстиславець залишив Забудів та перейшов до Вільни, де продовжував свою діяльність в друкарні Мамоничів, Федоров же лишався ще де який час у Ходкевича і рр. 1569—1570 надрукував у Забудові «Псалтирь съ часословцемъ». Тим часом Ходкевич вирішив припинити видавничу діяльність і запропонував Федорову зайнятися обробкою землі в подарованім йому маєтку: повелѣ намъ—розповідає про закриття друкарні Федоров—работаниа сего престати, и художьство рѣкы нашіи ни ко что же положити, и кь вси земледѣланіемъ житіе міра сего препровождати. Одначе друкарь знайшов для себе незручним раломъ ниже сѣменъ сѣланіемъ время живота своєго скрацати; він гадав, що йому належить більше кмѣсто житныхъ сѣменъ

Духовна сімена по вселенній розсівати. З огляду на це він залишив тихий заблудівський притулок та після довгої мандрівки, що була для нього сполучена з «многими скорбями и бѣдами», прибув, мабуть, в 1572 р. до Львова ¹⁾.

У Львові Федоров зараз же заходився коло влаштування друкарні і, одержавши допомогу від синів Гр. О. Ходкевича, а також зустрівши підтримку з боку нижчого духовенства та міщан, 25 лютого 1573 р. приступив до друкування «Апостола» і закінчив його 15 лютого 1574 року. Папір для друкування Федоров одержував з Кракова з папірової фабрики Лаврентія.

З друкарського боку львівський «Апостол» повторює особливості московського «Апостола» 1564 р. В обох виданнях той-же шрифт, що наслідував полууставу московських рукописів першої половини XVI ст., ті-ж заставки та ініціали; подібна-ж також і верстка набору в шпальти, так що в тому і другому виданні основний текст книги займає 259 листків, причому набір сторінки складає 25 рядків; подібна-ж нумерація листків; рямка, що навкруги образу євангеліста Луки перед текстом «Дѣяній», відбита тією-ж ритинною дошкою. Бажаючи в новому виданні відтворити особливості свого першого видання, Федоров, все-ж, вніс до львівського «Апостола» низку відмін—при тотожності рямок самий образ єв. Луки уявляє иншу композицію; вона була виконана, мабуть, місцевим майстром, що сховав своє прізвище в монограмі W. S.; на кінці окремих частин книги зустрічається орнамент, якого нема в «Апостолі» 1564 р.; инші також тексти попередньої статті в початку і післямови в кінці видання. Працюючи серед иншого культурного оточення, серед инших видавничих традицій, Федоров не міг не скоритись звичаю, що вживався в Польщу прикрашувати книги гербами тих або инших шляхетних фамілій: в початку Львівського «Апостола» на окремому листку вміщено герб Г. О. Ходкевича, а на останній сторінці (л. 264 зв.)—герб м. Львова, разом з друкарським знаком самого Федорова ²⁾.

Апостол 1574 р. був єдиною книгою, надрукованою московським друкарем у Львові. В слідуячому році ми бачимо Федорова вже на посаді у кн. К. К. Острозького, що в той час вів підготовчу роботу до видання повного тексту слов'янської Біблії. В 1575—76 р.р. Федоров перебував в Дерманськiм монастирі на Волині, що належав князю Острозькому, де виконував обов'язки «справцы», себ-то управителя; р. 1577 він їздив до Валахії та Туреччини, мабуть за біблійними книгами в грецьких та болгарських монастирях; в 1580—1581 р.р. працював в Острозькій друкарні. Р. 1582 Федоров знову з'являється у Львові. Друкарня його зо всіма приладдями і 140 книгами ще в р. 1579 була закладена за 411 польських злотих Ізраїлю Якубовичу, проте все-ж Федоров енергійно готується продовжувати друкування, складає нову умову з своїм помічником Грінем Івановичем, з яким працював ще в Острозі, заводить новий шрифт, замовляє папір та їздить у справах свого підприємства до Кракова. А все ж доля не судила Федорову здійснити свої дальніші плани. 5 грудня 1583 р. смерть поклала край його бурхливому життю й невтомній діяльності. Його поховали на цвинтарі церкви св. Онуфрія; на гробовій плиті його зробили написи:

1) Див. післямову Івана Федорова до Львівського Апостола 1574 р. *И. Каратаевъ*. Ор. cit., стор. 182—186.

2) *В. Е. Румянцовъ*, Сборникъ памятниковъ, относящихся до книгопечатанія въ Россіи. Выпускъ I. М. 1872, стор. 44—45 і таб. I і XX. *И. Каратаевъ*, Ор. cit. № 84.

А П О С Т О Л О ВЪ
 К Т О РЫ И
 П Р О С Т О ВЪ
 П О С Т О Л О ВЪ

ПЕРВОЕ ОУБО СЛОВО СЪТВОРИХЪ ОВЕСЪХЪ,
 СЪДЕОФНЛЕ . ОНИХЪЖЕ ЗАЧАТЕ , ТВО
 РИТИХЪ НОУЧИТИ . ДОСЕГОЖЕ ДНЕ ,
 ЗАПОВѢДАВЪ АПЛМУЪ ДХОМЪ СТЫ ,
 НХЪЖЕ ИЗБРА ВЪЗНЕСЕА . ПРЕНИМН
 ОЖЕ ИПОСТАВИ СЕБЕ ЖИВА ПОСТРАДА

ЗА
 А

МН СВОЕМЪ . ВЪМНОЗЕХЪ ИСТИННЫХЪ ЗНАМЕ
 НИХЪ . ДНЬМИ ЧЕТЫРИ ДЕСАТЬМИ ГЛА
 ВА ИМЪ ИГЛА ГАЖЕ ОЦРТИИ БЖИИ . СНИ
 МНЖЕ ИИДЫ , ПОБЕЛѢВАШЕ ИМЪ ШЕРОСАЛН
 МА НЕШЛУЧАТНЕСА . ПОЖДАТИ ОБѢТОВАНИЕ
 ШУСЕ , ЕЖЕ СЛЫШАТЕ ШМЕНЕ . ГАКО ИШАННЪ
 ОУБО КРТИЛЪ СЕТЬ БОДЮ . БЫЖЕ ИМАТИ КРЕ
 СТИТНЕСА ДХОМЪ СТЫМЪ , НЕПОМНОЗЕХЪ СИ
 ДНЕСЪ . ОНИЖЕ ОУБО СЪШЕШЕСА . ВЪПРАШАХЪ

ВЪСЪТЮ ИБЕЛНИКУЮ НА ПАХИ . ИНАВЪЗНЕСЕ
 НИЕ ГНЕ .

Г

1. . . . друкарь москвитинь, который сконилъ тшаниемъ друкване за-
недбалое сѣновилъ. престависа к лвовѣ рокѣ 4800 декевр 2. оупокое-
нїа воскресенїа из мертвыхъ чаю. друкарь книгъ предъ тымъ невиданыхъ¹⁾.

Взявши на увагу перший із цих написів, а так само вказівки Федорова на те, що коли він друкував „Апостол“ 1574 р., то йшов «по сто-
пáмъ тѣптанымъ нѣко́го бо́гизбрáнна мѣжа», і згадку про давно відому
друкарню (antiquitus institutam) церкви Львівського братства в привілеї
короля Жигимонта III за 15 жовтня 1592 р., Д. Зубрицький вважає, що
друкарство у Львові почалося значно раніше 1573—1574 рр.²⁾. А втім,
повна відсутність будь яких зразків цієї до-Федоровської доби примушує
ставитись до гіпотези Зубрицького з певною обережністю.

Після смерті Федорова львівська друкарня його, як не викуплена
своєчасно, перешла у власність Якубовича. Останній, як це нам свідчить
окружне посланіє Гедеона Балабана за 8 листопада 1585 р., був збірався
продати її московським купцям, що саме тоді перебували у Львові: „зна-
шлися таковыя купчикове, — пише єп. Гедеон, — хотѣвши оныя усѣ мат-
рецы и приправы друкарскїе купити, а до московское земли сѣ панствѣ
его королевское милости вывезти“. Але крім московських купців, друкарня
зацікавила і Львівське Братство. Не мавши коштів заплатити Якубовичу
належних йому 1.500 злотих, Братство звернулось до Гедеона Балабана, з
яким було ще тоді в дружніх відносинах. Останній порозсилав по своїй
єпіскопії згадане вже посланіє з проханням „о вспоможенїе заплаты того
святоблнвого дѣла“.

На початку р. 1586, ще до остаточної розплати, Братство, треба ду-
мати, перевезло до себе друкарський прес і ин. друкарське приладдя Фе-
дорова: принаймні в грамоті єп. Гедеона за 1 травня 1586 р. сказано, що
братчики „друкарню опущеную видвигнули, стараючися веспол з нами, аби
знову наше письма друкованы были.. и тыжд до друкарнѣ ремесници и
люде ученые показались“. Трохи згодом, за допомогою кн. К. К. Острозь-
кого та Федора Скумина-Тишкевича, Жигимонт III, грамотою за 15 жов-
тня 1592 р., зміцнив права Братства на утримання друкарні, а наступні
королівські привілеї надали йому виключне право, монополію, на друку-
вання книг для навчання та церковної відправи.

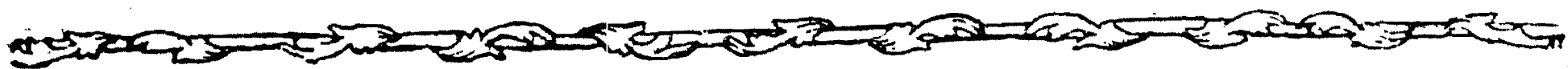
Найдавніші відомі в бібліографії видання Львівського Братства при-
падають на р. 1591. Це, перш за все, окружна грамота царгородського
патріярха Ієремії, видана 23 січня; далі—*Прощоудна*, панегірик в пошану
митр. Михайла Рогози, мовами слов'янською та грецькою, випущений 1-го
лютого, і, в кінець кінцем найдавніший підручник граматики—*Аделфотис*.
Грамматїка доброглаголикаго Блннословенскаго ꙗзыка³⁾.

Почавши своє існування під кінець XVI ст., Братська друкарня не
припиняла роботи в наступні століття і зберіглася під назвою Ставропі-
гійського Інституту аж до наших часів. Протягом XVII і XVIII ст. Брат-

1). D. Zubrzycki. *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi*.
Lwów 1836. Цитуємо з другого видання, надрук. в «Временникѣ Ставропігійскаго Ін-
ститута на годъ 1913». Львів, 1912, стор. 5—7.—С. Л. Иташицкій. Іванъ Федоровъ, мо-
сковскій первопечатникъ. Пребываніе его во Львовѣ. «Русская Старина» 1884 г. № 3.—
Ив. Малышевскій. Новыя данныя для біографїи Івана Федорова, русскаго первопечат-
ника. «Чтенїя въ Ист. Обществѣ Нестора-лѣтописца». Кн. VII. К. 1893. Надгробні на-
писи з могилы Федорова взято з вже згад. праці В. Е. Румянцова, стор. 49.

2) D. Zubrzycki. *Op. cit.*, str. 7-8.

3) И. Каратаевъ. *Op. cit.* № № 124, 122 і 125.

ство друкувало переважно книги церковно-богослужбові і підручники, що розходилися не тільки у Львові, але й далеко за межами Галичини.

Проте, иноді серед братських видань цієї доби зустрічаються також твори старих українських письменників, особливо вірші або віршовані діялори. З них наприклад: Плачъ ѿльбо аламентъ по зѣстю зъ свѣкта сего... Григоріа Желиборскаго 1615¹⁾; Вѣршѣ на Різдо і ин. дні братського друкаря Памви Беринди, 1616²⁾; Вѣршѣ зъ трагѣдїи, хі пагхонъ, Григоріа Бѣслоба, 1630³⁾; Размышланіе в мѣцѣ Хѣ Еписитела ншого Іоаникіа Волковича, 1631⁴⁾; Бувдіа—панегірик Григорія Бутовича, студента «презацной Академіи Замойской», в пошану єп. Арсенія Желиборського, 1642⁵⁾; «Благоутробіе Марка Аврелія» — діялог Михайла Козачинського в пошану імп. Єлизавети Петровни, 1745 р.⁶⁾ і ин.

В кінці тридцятих років XVII ст. у Львові з'являється нова друкарня влаштована Михайлом Сльозкою. Сльозка, мабуть, був гарним друкарем та комерсантом. Є дѣтїнства при знаменїтѣ, а Цркви Бжеї благопотрѣбнѣ и многплоднѣ дѣлѣ тѣпографїкѣ кыхованнѣй, и по мѣрѣ дарованїа Хѣа бѣ немѣ кыскѣчѣннѣй,—він 3 липня 1633 р. вступає членом до Львівського Братства, поліпшує друкарню, засновує палітурню та, роз'їжаючи по ярмарках, продає братські видання. Як людина комерційна, Сльозка не дуже дешево цінував свою працю, і протоколи братських засідань 1630-х рр. повні вказівками на ті довгі розмови, які доводилось провадити Братству зі своїм упертим друкарем. В 1638 р. Сльозка вирішив відкрити свою власну друкарню та, при допомозі католицького архієпископа Станислава Гроховського, дістав у короля Владислава IV грамоту на друкування латинських, польських та слов'янських книг. Не задовольняючись цим, він одержав санкцію на друкування церковно-слов'янських видань від царгородського патріарху і від митрополита Петра Могили.

В наступнім 1639 р. Сльозка надрукував в своїй друкарні Апостола⁷⁾ та панегірик, що не дійшов до нас, в пошану львівському єпископу Ієремії Тисаровському—„Апостога, на хоргоносіе Лвовскимъ свієсаа“. Братство, якому загрожувала конкуренція з боку Сльозки великими збитками, спочатку пробувало боротись з ним шляхом скарг Володиславу IV та патріарху Парфенію, але потім, р. 1643, знайшло більш корисним увійти з ним в згоду і знову притягти його до праці в своїй друкарні. Сльозка прийняв пропозицію Братства, але продовжував друкувати книги і під своїм прізвищем.

1) П. Каратаевъ. Оп. cit., № 219.

2) П. Каратаевъ, № 223. Памва Беринда з'являється серед діячів Братської друкарні коло 1614 р. Швидко після видання „Вірш“ він переходить до Кліво-Печерської Лаври, де працює в друкарні, заснованій Єлисеєм Плетенецьким. А. П. Сычевская. Памва Беринда и его Вирши на Рождество Христово и др. дни. К., 1912.

3) В. Шурат. Христос Пасхон. Львівські віршовані діялори з 1630 р.—в збірнику „Привіт Іванови Франкови“ Львів. 1916, від. II, стор. 137-178.

4) Ил. Свѣнцицкій. Каталогъ книгъ церковно-славянскої печати. Жовква 1908, № 485.

5) П. Каратаевъ, № 533.

6) В. Ундольскій. Очеркъ славяно-русскої библиографіи М., 1871, № 2015—М. Максимовичъ. Извѣстіе о книгѣ Благоутробіе Марка Аврелія. Собраніе сочиненій, т. III. К., 1880, стор. 737-745.—Про друкарню Львівського Братства див. D. Zubrzycki Historie badania..., str. 8-23, 37-38, 45-46; С. А. Пташцкій Оп. cit. стор. 476-477; А. С. Крыловскій. Львовское Ставропигіальное Братство. К. 1904, стор. 263-307.

7) П. Каратаевъ. № 493.

А в тім, не одному Братству „нововзниклая“ друкарня Сльозки справляла прикрість. В травні р. 1646 Петро Могила скаржився Братству на те, що Сльозка приносить збитки також і йому: „только зачнемо яковье книги друковати, онъ упережаеть, з умыслу на прикрости намъ чинечи“, і загрожував, коли Сльозка „такового своего предсезятого замыслу не понехаеть“, відлучити його від церкви: „нехай будетъ проклятъ, зовсѣмъ анафемъ его предаемъ, и милостямъ вашимъ (себ то братчикам) пилно приказуемъ, жебысте милость ваша з нимъ жадного общованя не мѣли и з нимъ, яко проклятымъ, корыстовать не важилесе, подъ таковымъ же каранемъ духовнымъ“. Загрози митрополита, одначе, не вплинули ні на Сльозку, ні на Братство. В серпні того ж 1646 року Сльозка з благословення Львівського єпископа Арсенія Желиборського видав *Номоканонъ, сі естъ: Законоправиликъ і Лейтѣрїарїон сі естъ: Слѣжебникъ*¹⁾, передрукувавши обидві книги з видань Київо-Печерської Лаври. Братство, наперекір вимогам митрополита, також не розірвало з ним звязків і навіть уповноважило його бути своїм представником на похороні Петра Могили.

Помер Сльозка року 1667. Після його смерті спадкоємці мали на думці продовжувати його справу, алеж Братство вжило всіх засобів і досягло того, що суд вирішив процес на користь братства з тією, одначе, умовою, щоб останнє купило у спадкоємців Сльозки все друкарське приладдя та книги.

З видань Сльозки з літературного боку, крім згаданого вище панегірика «Антога», найцікавіші два видання «Ключа разумѣнія» (1663, 1665) і «Небо новое» (1665) Іоанікія Галятовського. Більшість же його видань, подібно до видань Братства, складають богослужбові книги²⁾.

В половині XVII ст., в 1645—1646 рр., в Львові існувала друкарня єпископа Арсенія Желиборського, що була при церкві св. Юра. Організатором цієї друкарні був Андрій Скольський. З друкарським мистецтвом Скольський познайомився, працюючи в братській друкарні, потім він провадив друкарські роботи в Молдавії. Повернувшись до Львова, він погодився з Сльозкою, друкував у його своїм шрифтом, що вивіз з Молдавії, судився з Братством, причому обвинувачував Братство в тому, що воно друкує книги змістом своїм ворожі римській церкві та допомагає розповсюдженню «схизмы». Пізніше Скольський помирився з Братством і навіть, в 1641—1643 рр., керував його друкарнею. Коло р. 1645, Скольський перейшов до Арсенія Желиборського і надрукував у нього дві книги «*Бухологїон сі естъ Молитвоглогк ѡли Требникъ*» 1645 і «*Зобраѣне короткои наѣки ѡ артикѣлахъ вѣры...*» 1646³⁾. Останнє видання є повний передрук катехизису, виданого під тим же самим заголовком в Київо-Печерській Лаврі року 1645. Дальша доля друкарні Арсенія Желиборського невідома. Можливо, що вона була передана у власність Львівського Братства⁴⁾.

З інших львівських друкарень XVII—XVIII століть треба зазначити друкарню *Woysiecha Miłczewskiego*, 1684—1692 р.. Мільчевський друкував головним чином польські книги, але коло р. 1690 видав слов'янський букварь, чим порушив права Братства. Спираючись на свої привілеї та інші королівські декрети, Братство покликало його на суд Львівський, а потім

1) *И. Каратаевъ. №№ 596-597.*

2) *D. Zubrzycki. Historyczne badania... str. 12-15, 23-24; С. Голубевъ. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила, т. II, К.. 1898. Приложенія, стр. 159-166, 475-480, 487-489; А. Крыловскій. Льв. Ставроп. Братство. К. 1904, стор. 278-285.*

3) *И. Каратаевъ №№ 590 і 598.*

4) *D. Zubrzycki. Op. cit., str. 24-25. А. Крыловскій, стор. 282-283.*

надворній, наслідком чого Мільчевський повинен був передати Братству слов'янський шрифт і ті примірники букваря, що лишились не продані ¹⁾.

Коло року 1687 львівський єпископ Іосиф Шумлянський, так само як Арсеній Желиборський, відкрив друкарню при катедральній церкві св. Юра. З видань цієї друкарні в бібліографії відомі тільки дві «Метрики» 1687 і 1688 рр. і «Псалтирь» 1688 р. Друкарем у Шумлянського був Василь Ставницький. Року 1690, погодившись з Братством, Шумлянський за 5000 золотих передав йому свої привілеї на друкарню та все друкарське приладдя і обіцяв, що надалі ні він, ні хто инший в його єпархії не буде засновувати друкарень. Але ж року 1700, одверто приєднавшись до унії (таємно він став уніятим ще р. 1678), Шумлянський почав енергійну боротьбу з Братством, що уперто трималось старої віри, і з метою пошкодити матеріальним прибутком, що приносила Братству видавничу діяльність, наперекір своїй обіцянці знову завів при своїй катедрі друкарський варстат. 9 жовтня 1700 року з Свято-Юрської друкарні вийшов Ірмолой гі естѣ; ѡсмоглажник, під післямовою до котрого підписався «гисеръ (т. т. словолитчик) и типографъ» ієромон. Йосип Городецький. В звязку з обставинами шведської війни, облогою та захопленням Львова Карлом XII, ця друкарня залишалась бездіяльною, а в 1708 році, після того, як Братство, не витримавши боротьби з Шумлянським, нарешті перейшло до унії, з'єдналась з Братською друкарнею. ²⁾.

Крім Львова, друкарська справа розвивалась і в інших місцях Галичини. В самому початку XVII ст. в Стрятині коло Самбору працювала друкарня Федора Юровича Балабана, небіжа львівського єпископа Гедеона. Ця друкарня випустила дві книги: «Служебникъ» 1604 р. і «Требникъ» 1606 р.. 24 травня 1606 р. Федір Балабан помер, і друкарство в Стрятині припинилось. Пізніше стрятинську друкарню придбав Єлисей Плетенецький; вона була покладена в основу друкарні Києво-Печерської Лаври.

До того-ж часу відноситься заснування друкарні в Крилосі під Галичем, що належала Гедеону Балабану. З крилоських видань тепер відоме тільки одне—«Євѣліє Счїтельное» патр. Каліста, що було закінчене друком 1 жовтня 1606 р. ³⁾.

До 1618—1620 рр. належать кілька видань, що були надруковані в невеличкій друкарні ієромонаха Павла Домжив-Лютковича-Телиці і ієродіякона Сильвестра, що працювали в селі Угорцях, Самборської округи в маєтку А. Ф. Шептицького. Року 1622 ми зустрічаємо цю друкарню в Минську, а кількома роками пізніш бачимо її вже на Волині ⁴⁾.

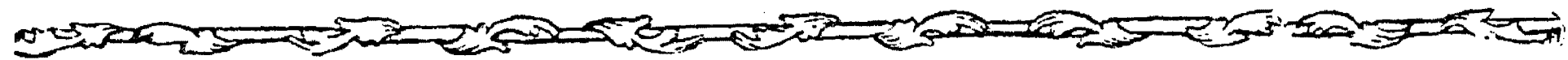
Д. Зубрицький в дослідях про галицькі друкарні повідомляє, що між 1669 і 1671 р. архимандрит Варлаам Шептицький заснував друкарню в

¹⁾ D. Zybrzycki. Op. cit., str. 26; A. Крыловскій, стор. 285.

²⁾ D. Zybrzycki. Op. cit., str. 16—17, 26—28. II. Пекарскій. Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. II. Спб., 1862, № 33. III. Сетьницкій. Каталогъ книгъ ц. сл. печати, №№ 57, 157, 452 и 453.

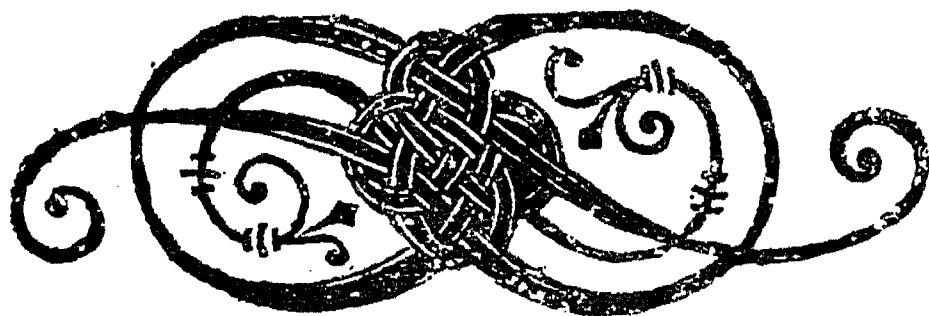
³⁾ D. Zybrzycki. Hist. badania, str. 29—31.—II. Каратаевъ №№ 173, 182, 186—II. Гильтебрандтъ Гедеонъ Балабанъ и его три книги Спб. 1900 («Русск. Ист. Биб.» т. XIX. Примѣч., стор. 3—50).

⁴⁾ M. Wiszniewski. Hist. lit. polsk., t. VIII, 1851, str. 434, зазначає ще «Выкладъ вѣры», надрукований в Угорцях в 1611 р., але мабуть це сумнівне видання є те саме, що і «Събраніе вѣкратце словес от божественнаго писанія», яке було видано Домжив-Лютковичем та Сильвестром у 1618 р.—D. Zybrzycki. Hist. badania, str. 31—32.

Унівському монастирі Золочівської округи. Дійсно, найбільш відомі унівські видання починаються з 1670 року. Але друкування в Унівському монастирі почалось, мабуть, значно раніше. У Каратаєва знаходимо, правда, неясне посилання на «Псалтырь», що її видано тут р. 1652, примірник якої колись був у бібліотеці Царського. Р. 1660 в Унівському монастирі були надруковані Пѣтныи акадѣсти пресладкомъ Гу Нѣмъ Іє Ху Прѣои Бци, видані «благословеніем и накладом» єп. Львівського й архимандрита Унівського Арсенія Желиборського. Друкарство в Уніві продовжувалось до семидесятих років XVIII ст. при діяльній допомозі з боку Варлаама та Афанасія Шептицьких. Унівська друкарня видавала мало не виключно богослужбові книги. З боку літературного серед унівських книг цікаві повторні видання творів Кирила Транквіліона — Зерцалом Бгѣсловіи 1692 р. і Євѣгеліє оучитѣлноє 1696 р. З друкарів, що працювали в Уніві, ми знаємо ім'я Симеона Ставницького, що надрукував «Акафісти» р. 1660, «Выкладъ о церкви и церковныхъ рѣчахъ» р. 1670 и «Зерцало до презрениа и зрозумениа вѣри» р. 1680. В той же час виступає «Гѣсеръ и типографъ» Дмитрій Кульчицький, що надрукував р. 1678 «Псалтырь»¹⁾.

Можливо, що oprіч розглянутих вище, на території Галичини існували в XVII ст. й інші, дрібніші друкарні, сліди діяльності яких до нашого часу не дійшли. Принаймні в умові, що її склало з Сльозкою в червні р. 1643, Львівське Братство, яке дбайливо охороняло свою монополію на друкування церковно-слов'янських книг, з великим роздратованням зазначає, що тепер сливе кожний дяк або під намагається «выставить друкарню» й друкувати книги на свою користь²⁾.

—И. Каратаевъ, № № 206, 243 і 261.—Ю. А. Яворскій. Пропавшая западно-русская книга «Диалогъ о смерти» 1629 года. Спб. 1912.

¹⁾ D. Zubrzycki. Hist. badania, str. 33—34. П. Строевъ. Описание старопечатныхъ книгъ гр. О. А. Толстова. М. 1829, №№ 143 и 158. —И. Каратаевъ, № 685. Ил. Свѣтлицкій. Каталогъ книгъ ц. сл. печати, №№ 54, 319 (ср. Ундольскій, № 761), 499, 597 и 600.

²⁾ D. Zubrzycki. Hist. badania, str. 32.

В бідній на культурні сили Угорській Україні в XVII і XVIII ст. друкарство мало малий розвиток. В середині XVII в. існувала друкарня в найдавнішому релігійному осередку Угорської України—в Св. Михайлівському монастирі в Грушеві Мармороського комітату. В цій друкарні були надруковані «Пентекостаріонъ», «Молитвословъ» і «Букварь», що не збереглись до наших часів. В час відомого повстання Емериха Текелі (1678—1688 рр.) Грушівський монастир згинув разом з друкарнею від дикунських рук текелієвських куруців. В кінці XVII и в XVIII ст. церковно-слов'янські книжки для угорських українців друкувалися по-за межами Угорської України—в Тирнаві, недалеко від Пресбурга (два твори єп. Іосифа де-Камеліс: «Катехизисъ» 1698 р. і «Букварь» 1699 р.; «Краткое припадковъ моральныхъ собраніе» єп. Георгія-Геннадія Бізандія, 1727 р.), в Коложварі («Elementa puerilis institutionis» єп. Мануїла Ольшавського, латинською і ц.-сл. мовами, 1746 р.), в Великім Каролі (в середині XVIII ст.), в Відні—в друкарні Іосифа Курцбека (1770—1792 рр.) і в Будині (з 1795 р.). Див. А. Петровъ. Матеріали для історії Угорської Руси. V. Первый печатный памятникъ угрорусскаго нарѣчія. Спб. 1908, стор. 1—5, 24—25, 101—109.—Евг. Перфецкій. Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси въ XVII-мъ и XVIII-мъ вѣкахъ. «Извѣстія Отдѣленія русск. яз. и словесности». Т. XXI (1916 г.), кн. 2, стор. 277—294.—Гіадор Стрипський. З старшої письменности Угорської Руси. «Привіт Іванови Франкови» Львів 1916, від. II, стор. 179—195.

II.

ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ.

ерші ступні в історії волинського друкарства тісно зв'язані з діяльністю кн. К. К. Острозького. Задумавши видати повний текст слов'янської Біблії, кн. Острозький коло 1575 р. викликав зі Львова Івана Федорова й доручив йому організувати друкарню в Острозі. Р. 1580 Федоров надрукував на острозькому прасі «Книгу нѣкаго забѣта, к ней же напередѣ ѱалми» і присвятив її князю, як «пръвѣй окощѣ» од його «дому печатнаго»¹⁾ 5 травня р. 1581 острозька друкарня випустила невеличкий, на дві сторінки, вірш під назвою «Хронологія» Андрія Римші²⁾, а 12 серпня того же року вийшла славнозвісна Біблія, перша у православних слов'ян друкована спроба повного збірника книг Старого й Нового завіту³⁾. Острозька Біблія уявляє з себе великий том розміром в аркуш, що містить у собі 628 листків (1256 стор.) дрібного стислого друку (в два стовпці, по 50 рядків на сторінці). Поруч із природньою для такого давнього часу, як кінець XVI ст., примітивністю друкарської техніки Біблія ця справляє враження підприємства колосального, що вимагало величезних коштів і незмірної праці. І тільки така багата людина, як кн. Острозький, і такий умілий друкар, як Федоров, могли здійснити це грандіозне видання⁴⁾.

¹⁾ *И. Строевъ, Ор. cit. № 24—И. Каратаевъ, № 100.*

²⁾ *И. Каратаевъ, № 103.*

³⁾ «Бівлія руска» Франциска Скорини, що була видана в Празі р.р. 1517—1519, має тільки 22 книги Старого завіту. *И. Каратаевъ, № 13.*

⁴⁾ Крім примірників Острозької Біблії, виданих 12 серпня 1581 р., бібліографія знає ще примірники, що на титульному листку мають дату 12 липня 1580 р. Окрім того єсть примірники, де низка листків нарукowana иншим, не острозьким шрифтом.— *И. Каратаевъ, №№ 101 і 102.—С. Л. Иташицкій. Иванъ Федоровъ. Изданія Острожской библіи въ связи съ новыми данными о послѣднихъ годахъ его жизни. Спб. 1903 г. (Відбиток з часопису «Печатное Искусство»).*

Надрукувавши Біблію, Федоров повернувся до Львова. Друкарня продовжувала діяльність без нього і обслуговувала потреби того літературного гуртка, що групувався навколо кн. Острозького. Острозькі видання 1580 і 90 рр. стоять в тісному звязку з релігійною унією, що в ті часи підготовлялася і потім була прийнята на Берестейському соборі 1596 р. Вони освітлювали спірні питання конфесії під поглядом православної партії. До числа цих видань належать «Ключь царства небеснаго» Герасима Даниловича Смотрицького (1587), значна частина якого присвячена запереченню нового календаря, що його завів папа Григорій XIII¹⁾; збірник скерованих проти католицизму статтів, виданий р. 1588 за підписом «многогрѣшнаго и убогаго Василея»²⁾; український текст „Апокрісиса“ Христофора Філалета, коло р. 1598³⁾; так зв. «Книжица въ десяти отдѣлахъ» р. 1598⁴⁾; Клірика Острозького *Єпісѣ на листѣ ѿца Іпатіа* (Поція) з додатком *Історіи ѿ австрийскома, тѣ єсть ѿ разбѣйническома фєрарскома ѿбо флорєнскѣ синодѣ*, р. 1598⁵⁾ та ин. Острозькі видання початку XVII ст. це в значній мірі книги богослужбові. Після смерти К. Острозького († 13 лютого 1608 р.) друкарня його занепала. До р. 1612 ми не знаємо ні одної надрукованої там книги. 25 травня р. 1612 вийшло останнє острозьке видання—«Часослѣвкѣ», що його надруковано з наказу кн. Януша Острозького, який перейшов уже в католицизм⁶⁾. Дальше доля острозької друкарні невідома. Взявши на увагу, що київська лаврська друкарня за двадцятих років XVI ст. користується острозьким шрифтом, можна гадати, що після скасування острозької друкарні перешла до Київської Лаври⁷⁾.

Крім острозької кн. К. К. Острозькому належала ще друкарня в Дерманській монастирі (Дубенського повіту). З дерманських видань тепер відомі тільки дві книги: *Октаикѣ*, що його надрукував пресвітер Даміан: почато його друкувати 12 квітня 1603 і скінчено 12 вересня р. 1604, і *Листѣ Мелетіа патріархи Ілєзандрійскома* (себ-то Мелетія Пігаса) до єпісѣпа Іпатіа Поцѣла, виданий 6 лютого р. 1605. Схожість дерманських і острозьких шрифтів і та обставина, що в діяльності острозької друкарні в р.р. 1603—1605, як що судити з видань, які дійшли до нас, спостерігаємо перерву, дозволяють гадати, що Дерманський мана-

1) *И. Каратаевъ*, № 116.—Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. I, т. VII, К. 1887, стор. XIII—XV і 232—265.

2) *И. Каратаевъ*, № 119.

3) *И. Каратаевъ*, № 151. Польський текст надруковано було в Вільні р. 1597.

4) *И. Каратаевъ*, № 154.

5) *И. Каратаевъ*, № 155.

6) *И. Каратаевъ*, № 211.

7) Здогад, що зустрічаємо його по бібліографічних роботах, ніби нескінчене видання «Книги Никона Черногорця», яке не має ні титульного, ні вихідного листка, надруковано в Острозі р. 1640 (див. *Сопиковъ*, Опытъ ч. I, № 594; *Строевъ*, Описаніє книгъ гр. Толстова, № 94 й ин.), —навіть чи має під собою які-небудь підстави. Вказівка Ундольського («Очеркъ сл.-р. бібліографіи», № 1033) про те, що «Тестаментъ» надруковано в Острозі р. 1686,—так само дуже сумнівна.—Острозькій друкарні присвячена спеціальна праця *А. К. Сьлеукаго* «Острожская типографія и ея изданія», в двох частинах. Почаев, 1885. Ми нею не мали змоги скористуватись.

стирь самостійної друкарні не мав і що в Дермані працювала перевезена сюди тимчасово друкарня острозька ¹⁾).

В дальшій історії волинського друкарства ми зустрічаємо цікавий факт існування в XVII ст. невеликих мандрівних друкарень. Одна з таких друкарень належала відомому українському письменникові ієромонахові Кирилові Транквіліону-Ставровецькому; друга—вже знайомим нам з діяльності в селі Угорцях ієромонаху Павлу Домжив-Лютковичу-Телци і ієромонаху Сильвестру.

12 березня р. 1618 Кирило Транквіліон видав у Почаєвському монастирі *Зерцало БГОЛОКІЙ*, а 9 листопаду р. 1619 в маєткові ки. Раїни Могиланки-Вишневецької Рохманові (Кременецького повіту) випустив *БѢЛІЕ СЧІТѢЛНОЕ*. Окрім цих двох книг, написаних «трудолобіємъ» самого друкаря, інших видань, що вийшли з друкарні Транквіліона за цей період, ми не знаємо ²⁾).

Друкарня Павла Домжив-Лютковича і Сильвестра, почавши свою діяльність в Угорцях у Галичині, перейшла згодом до Миньску, а в половині двадцятих років XVII ст. ми бачимо її на Волині. Р. 1625 вона перебуває в с. Четвертні Луцького повіту, р. 1628 в Луцьку і р. 1629—в с. Чорній Рівенського п. В дальшому діяльність цієї друкарні припиняється. До нашого часу зберігся дарувальний запис за 23 травня р. 1630, що їм ієромонах Павло відписував своє майно, друкарню і книги, на непорушну власність Чорненському монастиреві. Проте спільник Павла ієрод. Сильвестр заповітом за 9 серпня р. 1635 передав друкарню Луцькому Хрестоздвиженському Братству. На прикінці р. 1635 її перевезли до Луцька, а р. 1640 Луцьке Братство надрукувало в ній єдине видання—*Апостоли и Евангеліа чрезъ вѣкъ неделѣ и празъ: и избраннѣи і: на вѣкъ годъ* ³⁾).

На р. 1638 припадають три книги, надруковані в Кременці: «Синодъ. . в церкви кафедральной Луцкой... отправовавший», «О мустиріяхъ» і «Грамматіки или писменница языка словенскаго» ⁴⁾).

Приблизно р. 1732 в Почаєвській Лаврі було влаштовано друкарню для друкування уніятських книг богослужбових. У XVIII ст. друкарня ця випустила низку церковно-слов'янських, латинських і польських видань, між инш., надрукувала багато ритованих листків. Серед почаєвських видань найбільш видатним вважаємо «Богогласникъ» р. 1790—важливу пам'ятку для історії старої української вірші.

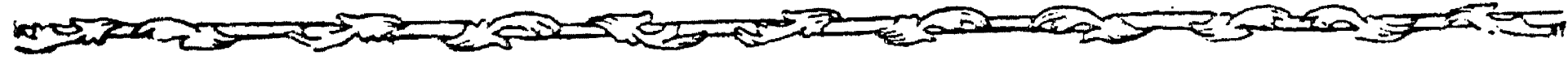
Годиться так само одзначити, що з кінця XVIII ст. до нас дійшло декілька роскольніцьких видань з назвою почаєвської друкарні на вихідних листках. Видання ці досліджено поки що не досить, і в теперішній час важко сказати, чи справді Почаєвська Лавра друкувала на замовлення роскольніків, або ж назва Почаєву виставлялася, щоб уникнути цензур-

¹⁾ *И. Каратаевъ. №№ 176 і 178.*—Знімки з дерманських видань див. в «Образцахъ славяно-русскаго книгопечатанія» (*И. П. Сахарова*) S. I. et a., табл. XVIII—XXIII.

²⁾ *И. Каратаевъ. №№ 238 і 249.*

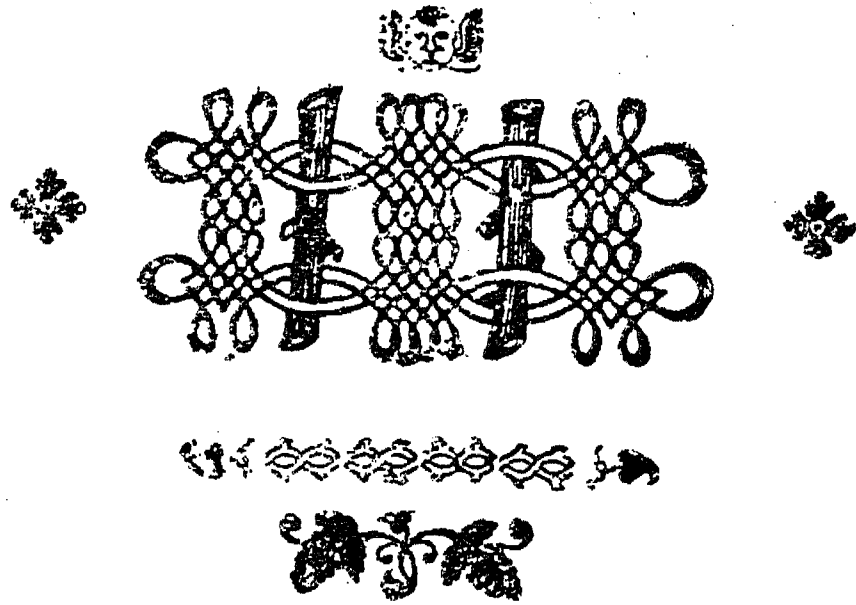
³⁾ *И. Каратаевъ. №№ 296, 320, 322, 335, 506.*—*Ю. А. Яворскій. Пропавашая западно-русская книга «Диалогъ о смерти» 1629 г. СПб. 1912, ст. 1—23.*

⁴⁾ *М. А. Максимовичъ. Книжная старина южно-русская. «Собрание сочиненій», т. III, К. 1880, стор. 673—674.*—*И. Каратаевъ, №№ 467, 468, 474.*

них утисків, на видання, надруковані в Клинцях і по різних інших таємних розкольніцьких друкарнях ¹⁾.

Друкування «гражданскими» літерами почалося на Волині на самому кінці XVIII ст., коли засновано було друкарню в Житомирі ²⁾.

¹⁾ Ю. Тиховскій. Мнимая типографія Почаевскаго монастыря (съ к. XVI до I-й четв. XVIII в.) К. 1895—А. Щуровскій. До питання про початок почаївської друкарні «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. VII (1895, кн. 3). Miscellanea, стор. 1—3.

²⁾ В. Семенниковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность в провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ. «Русскій Библіофилъ», р. 1911, № 6, стор. 20.

III.

ДРУКАРСТВО В КИЇВІ.

Відродження наукової та літературної діяльності на Україні, що виявилось в другій половині XVI ст., порівнюючи пізно, тільки на початку XVII ст. відбилось на Київі. Ця обставина спричинилась до того, що на ниві друкарської діяльності Київ виступає лише тоді, коли друкарський варстат давно вже був заведений в Галичині та на Волині.

Перша друкарня в Київі виникла в мурах Київо-Печерської Лаври. Старовинніші з видань київських, що зберіглися до наших часів: «Часословъ» 1617 р., вірші Олександра Мітури «Възѣрѣньнхъ цнотъ ѿца Єлисеѣя Плетенецкого» 1618 р., «Анфологіонъ» 1619 р. та «Казанье Захарія Копистенського на чѣномъ погребѣ ѿца Єлисея Плетенецкого» 1625,— цілком ясно зазначають, що «фундатором» Лаврської друкарні був Єлисей Плетенецький, що займав 1599–1624 р. в Лаврі посаду архимандрита. Маючи на думці издавати свѣтлѣ книжки і творами дѣломъ оугодити црквамъ православному, Єлисей Плетенецький, після смерти відомого вже нам Ф. Ю. Балабана († 24 травня 1606 р.), ценою срібра придбав його припадку паломъ друкарню, переніс її з Стратину до Печерської оселі і тут, перебуваючи вже в похилих літах (в старості), творами виставив. Захарій Копистенський в своїм «Казаньи» додає ще, що для потреб друкарні покійний архимандрит збудував папѣрню в Радомышля, маєтності црковной, коштомъ немалымъ, на подикѣне в томі краю такъ речъ небыкалѣю. В передмові до «Анфологіону» р. 1619, між иншим повідомляється, що після організації друкарні Єлисей Плетенецький мав нараду з братією, чим раніш за все православному ѿца ѿбвѣсѣити і яку прѣвѣйшѣю житъ свої рѣкомтъ Бѣ принести, і вирішили «Анфологіон» в прѣвѣ Цркви напечатати

і хитростію типоарскою препода́ти. Таким чином новозаснована друкарня відкрила, мабуть, свою діяльність набором згаданого «Анфологіону». Одначе раніше, ніж ця велика книга, що має 1048 стор. in folio стислого шрифту, була закінчена, в лаврській друкарні було в початку 1617 р. надруковано «Часословъ», що його вважають первістком київського друкарства.¹⁾

Крім зазначеного вище погляду, який виник ще в двадцятих рок. ХІХ ст. і панує в сучасний момент, що до заснування Київсько-Печерської друкарні в літературі висловлювались й інші гадки. В ХVІІІ столітті «богатомъ,— по вислову М. Максимовича,— на историческія выдумки», існувало переконання, начеб то лаврська друкарня була заснована в 1531 р. з ініціативи князя К. І. Острозького, що подарував Лаврі шрифт і інші приладдя своєї Острозької друкарні. Наприкінці ХVІІІ ст. виникає також думка (вона повторювалась і в наступні часи) про те, що друкарство в Лаврі було засноване за часів Єлисея Плетенецького, але тільки не в 1616 р., а трохи раніше, коло р. 1606. Свящ. П. Троцький і до певної міри Ф. І. Титов, що обстоюють цей погляд, зміцнюють свої здогади, посилаючись на описи книг, надісланих до Лаври р. 1844 від підлеглих їй церков, в яких помічено кілька лаврських видань до 1617 р.: «Минея общая» 1608 р., «Псалтирь» 1609 р. і «Триодъ постная» 1615 р. Безумовно, вище зазначені описи, які склали особи, що стояли осторонь від завданнів бібліографії,—є джерелами мало певними. Проте все-ж здається загадковим той факт, що, наприклад, вказівки на київське видання «Минеї Общої» р. 1608, зазначають одночасно священники трьох різних сел²⁾.

Заснована Єлисеєм Плетенецьким друкарня з самого початку свого існування виявила енергійну діяльність і протягом 1617—1627 рр. видрукувала не менше 25 видань. Крім звичайного книжкового орнаменту (заставок, кінцівок, ініціалів, рямок на заголов. листках), ці видання завжди прикрашені образом Успенія Пречистої на звороті заголов. лл. і різними ілюстраціями до тексту. Окрім зазначених вище, серед першодруків лаврських треба одмити ще Вѣршѣ на жалобный погребъ Петра Конашевича Сагайдачного, складені ректором Братської школи Касіаном Саковичем і казані ѿ его сподвижк на погребѣ того цного рыцера р. 1622. «Вѣршѣ», прикрашені ритинами світського характеру, що змальовують герб Запорозького війська, самого Сагайдачного на коні і облогу м. Кафи. Далі згадаємо Бѣсѣды Іоана Златоуста на ді посланіи апла Пакла, 1623 р., в яких в. перше помічено т. зв. острозький шрифт; Бѣсѣды Златоуста на дѣланіа стыхъ апла, р. 1624, з малюванням Івана Златоуста, св. Луки та 20 ритинами в тексті; Тязкованіе на покаяніи Андрея Кесарійського, 1625 р., з трьома рити-

1) И. Каратаевъ №№ 230, 240, 248, 295 — С. Голубевъ Київській митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники т. I К. 1883, стор. 386—392.— Ф. Титовъ. Типографія Києво-Печерской Лавры т. I (1606—1616—1721 г.г.) К. 1916, стор. 63—85.— Пого-ис. Приложение къ I тому. К. 1918, стор. 4, 15, 21—22, 119.

2) М. Максимовичъ, «Книжная старина южно-русская» (1850 р.) і «О началѣ книгопечатанія въ Киевѣ мнимомъ и дѣйствительномъ» (1872 р.). Див. «Собрание сочиненій» т. III К. 1880, стор. 692 і 716—722.— Свящ. Павелъ Троцький. Типографія Києво-Печерской Лавры «Труды Киевской Духовной Академіи» 1865 № 5, стор. 64—75.— С. Голубевъ. О началѣ книгопечатанія въ Киевѣ. «Киевская Старина» 1882 р. № 6.— Ф. И. Титовъ. Типографія Києво-Печерской Лавры, т. I, стор. 72—83.

нами; мно́гимъ трѣдомъ и худѣнне изда́нню «Трїодъ постную» 1627 р., прикрашену 80 зографскими начрхтанми; складений Памвою Бериндоу Лексиконъ славеноросскій, 1627 і ин. Крім книг, що містили ті чи інші ілюстрації, Лаврська друкарня друкувала ще й окремі листки з текстом і ритинами, що призначалися, мабуть, для роздачі прочанам, коли вони відвідували Лавру¹).

Коло Лаврської друкарні купчився в той час гурток діячів освіти, до якого належали, крім Єлисея Плетенецького, ще Захарій Копистенський, Памва Беринда, ігумен Михайловського монастиря (з 1620 р. митрополит київський) Іов Борецький, Лаврентій Зізаній Тугановський, Тарасій Земка, діаскал Гавріїл Дорофеевич, Іосиф Кирилович, намістник Лаври Філофей Кизаревич і др. Участь цих осіб в видавничій діяльності Лаври виявлялася в перекладах з грецької мови, редагуванні призначених до друку текстів, в складанні передмов, присвят та покажчиків, що прикладалися до надрукованих книжок. Спеціально друкарські обов'язки виконували, мабуть, Памва Беринда, Тимофій Олександрович (Вербицький), Стефан Беринда, Тимофій Петрович і Андрій Наумович і Тарасій Левонич Земка.

Свою друкарську діяльність Памва Беринда, мабуть, почав в Стратині в друкарні свого патрона Ф. Ю. Балабана; роками 1614—1616 ми бачимо його серед друкарів львівського братства. Відкриваючи друкарню в Лаврі Єлисей Плетенецький викликав його зі Львова для догляду над друкуванням «Анфологіона». Скінчивши 12 січня 1619 р. «Анфологіонъ», Беринда повернувся до Львова, але в кінці р. 1619 остаточно переїхав до Лаври, де і працював до смерті (+ 13 липня 1632 р.). Під передмовою до «Лексикону» 1627 р. Беринда підписався, як архітупографъ цѣркве Роскїа. Подібний же титул архітупографъ і: Лакри приписує йому Стефан Беринда в передмові до «Поученій аввы Дорофеа», 1628 р. Беручи діяльну участь в житті лаврської друкарні, Беринда був не лише друкарем в технічному розумінні цього слова, але займався також літературною та науковою працею. Ще в Львові він написав «Вѣршѣ» на Різдво (1616), в Києві надрукував «Лексиконъ славеноросскій» (1627). При виготовленні до друку «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» і «Бесѣдъ на дѣянїя св. апостолъ» він узяв участь в виправленні перекладу грецького тексту; іноді його прізвище зустрічається під передмовами та присвятами в лаврських виданнях. Зазначаючи свою участь в тому або іншому виданні, Беринда користувався іноді оригінальними літерами, схожими до глаголицьких, а в повісті *Ѡ ѡчѣника скитскагѡ ѡ диаволѣ*, 1626, час видання та своє прізвище він сховав в особливому тайнописному вихідному літопису: *Ѡ лѣто гнѣ по ѡсмѡсѡгѡбенѣй ѡтныци двѣ десѣтно шесто, ѡктѡбрїа, кн. Крѡгѡ санцѡ, кв. крѡгѡ лѡнѣ, ѡ. ѡсрѡдѣтѣѡща ѡ сѣмѡ имѡ, патѡписмѡ, двѡскладѡнѡ же. Прѡквыи трѣсложенѡ сѡгласѡвѡны трї, гласѡвѡны же двѣ. Числѡ ѡмѡ, двѣдѣсѣтно сѡ двѣдѣсѣтѡми и трѣми²).*

¹) *И. Каратаевъ. №№ 274, 284, 289, 301, 308, 311, 318.—С. Масловъ. Библиографическія замѣтки о нѣкоторыхъ ц. сл. старопечатныхъ изданїяхъ. «Русскій Филол. Вѣстникъ» 1910, № 3—4, стор. 353—363.—Ө. П. Титовъ. Типографїя Кїево-Печерской Лавры, стор. 86—186; Його-ж. Приложенїя, стор. 37—188.*

²) *И. Каратаевъ. № 307.—А. И. Сычевская. Памва Беринда и его Вирши на Рождество Христово и др. дни К. 1912, стор. 3—11.—С. Ф. Шевченко. Повѣсть о бѣсѣ Зере-*

Тимофій Олександрович Вербицький, майстер хрестоїжестка печатного, разом з Стефаном Бериндою та Тимофієм Петровичом працювали в хрестоїжествѣ типографікована «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» 1623 р. Пізніше Вербицький залишив Лавру і р. 1625 працював у власній друкарні на Подолі¹⁾.

Прізвище Стефана Беринди, може бути, родича Памви, зустрічається в лаврських виданнях рр. 1623—1630. Стефан Беринда також займався літературою, про що свідчать його вірші Великодній дърз Єлисею Плетенецькому в де-яких примірниках «Бесѣдъ» 1623 р.²⁾.

Андрій Наумович разом з Стефаном Бериндою трудився в гетьманщині писменъ типографіки при виданні «Бесѣдъ на дѣянія св. апостолъ» 1624 р. Можливо, що він же надрукував складену Захарієм Копистенським посвяту кн. Ст. Святополк-Четвертинському в де-яких примірниках «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» р. 1623, позначивши в кінці своє прізвище Андрей Ніколаєвичъ Типографъ³⁾.

Тарасій Земка, що працював в лаврській друкарні з 1624 р. до смерти (+ 13 вересня 1632 р.), крім обов'язків друкаря і коректора, написав кілька передмов та післямов до видань 1624—1630 рр. та коло десятка віршів на герби Долматів, З. Копистенського, Балабанів, Петра Могили. Крім того Земка брав участь в редагуванні лаврських видань; йому належить переклад синаксарія, з грецького на російськю бесѣдъ ѡбщю в «Тріоді Постній» 1627 р. та виправлення з грецьких оригіналів текста «Тріоді Цвѣтної», 1631 р.⁴⁾.

Цими прізвищами вичерпується реєстр відомих нам лаврських перших друкарів, що виявляли в своїх виданнях гарне знайомство з принципами друкарської техніки та художньої обробки книги.

В грудні 1627 р. архимандритом Києво-Печерської Лаври було обрано найбільш освічену людину свого часу, що зайняла також посаду митрополита київського—Петра Могили. Майже двадцять років стояв він на чолі Лаври (+ 31 грудня 1646 р.) та приймав найближчу участь в житті лаврської друкарні. За прикладом Єлисея Плетенецького, Могила зібрав навколо себе найкращих представників сучасної інтелігенції та ще ширше поширив в Лаврі видавничу діяльність. Друкарня за його часів одержала мабуть певну організацію. В панегірику Умногіа си єсть п'єсноглові, піднесеному Могили на Великдень 1630 р. пре³ дѣлатели в типографіи, ми зустрічаємо друкарські посади, що рахувались за певними особами. На чолі друкарні в той час стояли Памва Беринда—тупікароводецъ і Тарасій (Земка)—всего тупъ правитель, себ-то керовник друкарні; крім того в «Імнології» перераховуються ще десять осіб: ієродіакон Ісаія—тупоназиратель, чернець Арте-

феръ, изданная въ 1626 г. Киево-Печ. Лаврой. Варшава 1915.—*О. Титовъ*. Типографія Києво-Печ. Лавры, гл. IV—VI; див. також «Приложенія».

¹⁾ *И. Каратаевъ*. № 284.—*О. Титовъ*. Приложенія, стор. 55.

²⁾ *И. Каратаевъ*. № 284.—*О. Титовъ*. Приложенія, стор. 79.

³⁾ *О. Титовъ*. Приложенія, стор. 94 і 78.

⁴⁾ *И. Каратаевъ*. №№ 318 і 382.—*В. М. Отроковскій*. Тарасій Земка, южнорусскій литературный дѣятель XVII в. Петроградъ, 1921.—*О. Титовъ* Типографія К. Печ. Лавры, гл. V і VI. Див. також «Приложенія».

лій Половкович—тупоблюстїтѣ, Стефан Беринда—тупографъ, Нафан Зінкович—наборщїй, Дмитрій Захарїєвич—стлхпопракїтель, Парфенїй Молковичькій і Михаїл Фойнацький ѡзобразїтели, Павел Макарієвич і Феодот Кипрієвич—батици^к, Леонтїй Ієрусалимович—писмшлеа^{тѣ}. Прїзвища друкарів, що працювали в Лаврі в наступні роки, лишаються невідомими.

Лаврські видання могилянської доби поділяються на дві великі групи: 1) видання, надруковані церковно-слов'янським шрифтом, 2) видання польсько-латинські.

Перша група складається переважно з книг богослужбових та навчальних. Подібно своїм попередникам Могила, видаючи книги, вживав ті самі наукові прийоми перевірки та виправлення текстів. На художній бік видання Могила звертав також велику увагу. В цьому відношенні найбільш визначними є «Служебникъ» 1629 р., Акадісти 1629 р., «Тріодъ цвѣтная» 1631 р., Аидологіа 1636 р., Євліє Учїтелное Калїста 1637, «Тріодъ постная» 1640 р. і відомий «Требникъ» 1646 р. Величезне по розмірам (1760 стор. in folio), це останнє видання вийшло в світ 16 грудня 1646 р., себ-то за два тижні до смерті Могили. Ритини для «Требника» різав на дереві чернець Ілія, що з'явився в лаврській друкарні коло 1636 р. Йому належить 139 ритин до Біблії, позначених 1645—1649 рр.

З творів українських письменників в Лаврі в цю добу було надруковано кілька панегіриків та казаннїв. Крім згаданої вище «Умногїї» 1630 р., сюди треба віднести: Евхарїстїю ѡбо вѣдчностъ Петра Могила^к ѡдх спѣдѣшехъ гїмназіѡм ѣмѡ з школы реторїки, 1632 р.; казаннїя Могили під заголовком: Крѣтх Хрѣта Спѣла ѡ кождого чѣка, 1632 р.; Евфонїа веселобрѡмѣча, «дедикованая» Могили лаврськими друкарями в 1633 р. і Казанє погребовое на тѣломх кнѣза Ілїи Скатополка Четвертѣнско ректора Колегїума Ігнатїя Оксеновича Старушича, 1641 р.

Треба зазначити, що могилянські видання розповсюджувались далеко по-за межі України і зробили де який вплив на друкарство Московщини та Молдавії ¹⁾.

В зв'язку з тим, що члени Могилянського гуртка, як і взагалі українські письменники XVII ст., в творах своїх часто користувались польською мовою, Могила коло 1633 р. завів в лаврській друкарні поруч з церковно-слов'янським також і латино-польськїй шрифт. Автори панегірику Евфонїа 1633 р. відзначають цю обставину такими словами:

Бѣть добрый ѡ польской дрѡкарнѣк початокх,
Жебѡ книгх было рѡзныхъ к Парнассѣк догѣтокх.

Первістком цієї «польской друкарнѣ» був, мабуть панегірик «Мнемо-зупе славу, ргас у трудов Р. Mohily», 1633 р., складений студентами Братського Колегїума до дня в'їзду Могили в Київ після обраннїя його в митрополити; з інших польських видань зазначимо такі великі по своїй історичному значінню пам'ятки, як «Exegesis» і «Paterikon» Сїльвестра Косова, 1635 р., «Тераторрїда» Афанасїя Кальнофїйського 1638 р., «Patergon sudow swiętych» Іларїона Денисовича, 1638 р. і «Лїдос» Євсевїя Пимина, 1644 р.

¹⁾ И. Каратаевъ. №№ 336, 337, 355, 382, 388, 389, 403, 439, 455, 511, 515, 533 і 657.—О. Титовъ. Типографїя Кїєво-Печер. Лавры, стор. 169—278, 476—478. — Його-же Приложенїя, стор. 189—380.

З художнього боку, польські видання не уявляють особливого інтересу. Крім скромного друкарського орнаменту і звичайних геральдичних образів, ритин в них майже не зустрічається. Тільки *Тератобрґґра* прикрашена кількома малюнками; крім того до цього видання прикладено три плани Київсько-Печерської Лаври і Києва, на одному з яких зарисовано старовинну, мабуть збудовану ще Єлисеєм Плетенецьким, будівлю лаврської друкарні¹⁾.

В другій половині XVII та в перших десятиліттях XVIII ст. друкарська діяльність Лаври в залежності від соціально-політичних умов, в яких перебувала тоді Україна, то зменшувалася то збільшувалася, але загалом лаврське видавництво йшло по тому шляху, що позначився вже в попередні часи. Найбільшої продуктивності друкарня Лаври виявляла за архимандрита Інокентія Гізеля (1656—1683 р.р.) та Іоасафа Кроковського (1697—1708 р.р.).

Традиція наукового редагування призначених до друку текстів, що установилася ще в початку XVII ст., продовжувалася і тепер. Видання, як і раніше рясно оздоблювалися ритинами, різаними на дереві, а з кінця 70-х років також і на міді. Друкування провадилося церковно-слов'янським та польським шрифтом. Беручи на увагу згадку Лазаря Барановича в одному з листів до Інокентія Гізеля про печерську «нову польську типографію»²⁾, коло 1670 р. польські шрифти в Лаврі були поновлені, а в кінці вісімдесятих років одлитий був також новий слов'янський шрифт.

Що торкається лаврських друкарів цього періоду, то в початку 1660-х років найближчим помішником Гізеля в керуванні друкарнею був Варлаам Ясинський. В 1669—1680 р.р., як «дозорца» друкарні виступає ієром. Іосафат, а з друкарів згадуються Іван Армашенко, Менжинський, Тимофій Кушка, батирщик Олексій Мушин. Пізніше «начальникомъ печатнаго двора» був ієромонах Софонія. В самому кінці XVII ст. і в початку XVIII друкарнею завідував ієросхиманак Стефан, а після нього ієромонахи Антоній Тарасович, Тихон та Веніамин Фальковський.

На ритинах, що друкувалися в ті часи в Лаврі, зустрічаємо імена ченця Ілії, що працював ще за часів Петра Могили, Прокопія, Євстратія Д., Дорофея, Іоана Реклинського, Федора, Никодима Зубржицького, Тита, Даніїла Галяховського, Іларіона Мігури, Марка Семенова, Тихона, Глікерія Баранецького та инш., крім того—славнозвісних в кінці XVII та початку XVIII ст. різьбярів на міді Інокентія Щирського і Леонтія Тарасевича, що одержав освіту в Аугсбургові.

Велику частину лаврських видань другої половини XVII та початку XVIII ст. складають книги святі та літургійні. Із них в друкарському відношенні найцікавіші: *Акадісти всеседмичныя* 1677 р., *Аптал* 1695 р., *Євґліє* 1697 р., *Ўалтирь із краткимъ толкованіємъ* 1697 р., «Тріодь цвѣтная» 1702 р., цікаве по формату (56×38 сант.) *Євангеліє—апракосъ* 1707 р., «Служебникъ» 1708 р., *Євґліє* 1712 р., *Урологієв ѿ ѿгь Часоловк* 1713 р., *Ўалтирь* 1715 р. та инші³⁾.

Року 1661 з благословення Інокентія Гізеля Лаврська друкарня видрукувала *Патерікз ѿли ѡтечникз печерскій*, що був наслідком довгої під-

1) *Θ. Титовъ*. Типографія К.-Печер. Лавры, стор. 279—308.—*Його-ж* Приложенія, стор. 519—530.

2) *Письма преосв. Лазаря Барановича*. Черниговъ, 1865, стор. 75.

3) *П. Пекарскій*. Наука и литература... т. II, №№ 111, 128, 210, 226, 287.—*Θ. Титовъ*.—Приложенія. Стор. 424—429; 462—471; 482—484; 256—262; 475—481; 222—224; 505—507; 508—510; 511—512.

готовчої роботи, друкарської та редакційної, початої ще за Петра Могили та що продовжувалася за Іосифа Тризни. Це перше слов'янське видання Київо-Печерського Патерика було рясно ілюстровано різаними на дереві ритинами Ілії, що датовані 1655—1658 рр. Текст та ілюстрації видання 1661 р. майже без змін передруковувалися потім в 1678 та в червні 1702 р. Одначе разом з примірниками, що звичайно зустрічаються, третього видання, в грудні 1702 р. Лавра надрукувала кілька окремих примірників, призначених для подарунків, з різаними на міді ритинами Л. Тарасевича¹⁾.

Визначне місце серед лаврських видань того часу займають твори сучасних українських письменників. Так, з творів Іоанікія Галятовського в Лаврській друкарні були надруковані: *Ключ разумїна* 1659 р.; *Казаня*, приданні до книги *Ключ разумїна назканон*, 1660 р.; *Месїа прадївїй*, 1669 р. (те ж саме польською мовою: *Messiasz prawdziwy*, 1672 р.), Лазарь Баранович видав в Лаврі: *Меч дхвнї* 1666 р., *Żywoty świętych* 1670²⁾, *Lutnia Apollinowa* 1671 р., *Трубы словеск проповѣднхъ* 1674 р.³⁾. «Плачь о преставленїи царя Алексѣя Михайловича» 1676 р. Далі треба зазначити *Миръ съ Богомъ члвчкѣ* Інокентія Гізеля, 1669 р.; збірники казаннїв Антонїя Радивиловського: *Огородокъ Марїи Бци* 1676 р. та *Ркницъ Хѣ* 1688 р.; чотири томи відомих *Чет'їх Мінеїв* Дмитрія Ростовського під загол. *Книга житїй стхъ*, 1689—1705 рр. (друге видання було надруковане в 1711—1718 рр.⁴⁾.

З історично-літературного відношення значний інтерес уявляють панегіричні вірші та казання, надруковані в Лаврі в кінці XVII та поч. XVIII ст.: «Трубит яснїе wielm. I. Samułowiczowi» від київо-могилянських колегіатів, 1686 р.; кілька творів Стефана Яворського: «Echo głosu wołającego na puszczy» 1689 р.—в пошану гетьмана Мазепи, «Arctos» 1690 р. і «Pełnia nieubuwajaceu chwaly» 1691 р. в пошану Варлаама Ясинського та казання *Виноградъ Хѣ*, виголошене на шлюбї племінника Мазепи ніженського полковника Івана Обідовського з Анною Кочубеївною в Батуринській церкві року 1698; з того ж приводу присвятив Обідовському свої вірші—«Nipromenes Sarmacki» 1698 р. відомий Пилип Орлик, що підписався на них, як писарь консисторський митрополїї київської. З інших панегіричних віршів зазначимо «Wogaty wiridarz» Яна Орновського 1705 р., в пошану харківського полковника Ф. Захаржевського, та «Domus Sapientiae» Андрія Хмарного 1708 р., в пошану митрополита Іосафа Кроковського. До 1709 р. відноситься проповідь Феофана Прокоповича—*Панегурикос ѡли слово похвалное ѡ прелавной на войсками скѣйскими побѣдѣ*. Казання це

1) *Пекарскій*, №№ 55 і 56.—*О. Титовъ*. Приложенія, стор. 385—401.

2) Заголовок цієї праці Барановича читається так: «Żywoty świętych ten Apollo pieie; iak si działali, niech tak każdy dzieie....» В деяких, більш рідких примірниках заголовок книги має другу формульовку: «Apollo chrzescianski opiewa żywoty świętych; z chwala ich spoty uscho sklon z ochoty».... Див. наприклад, примірник бібліотеки б. Київської Дух. Академії під значком *Вол.* 572.

3) Лист Барановича до Варлаама Ясинського з докладним проектом композиції заголовк. листка «Трубъ» див. «Письма Лазаря Барановича». Черниговъ, 1865, стор. 22—24.

4) *Пекарскій*, №№ 29 і 93.—*О. Титовъ*. Приложенія, стор. 381—384, 402—418, 423, 444—458, 530—531.

було тоді-ж видане також і по латині під заголовком «Panegyricus de celeberrima victoria», з додатком віршу «Ерпісіум» латинською, польською та слов'янською мовами. Текст цих панегіричних творів прикрашується різними геральдичними емблемами та іншими ритинами І. Щирського та Л. Тарасевича ¹⁾).

В 1674 р. в Лаврі був надрукований відомий *Синопис* (2-ге вид. 1678 р., 3-є 1680), що звичайно приписують Інокентію Гізелю, але без досить переконуючих підстав. Того-ж 1674 р. Лаврська друкарня видала найдавніше з тих, що збереглися до нашого часу, драматичних творів Київсько-Могиллянської колегії «Алексій, человекъ Божій», а р. 1712 надрукувала збірник моральних навчань для юнацтва під заголовком *Йдіка Іерополітїка*, in 12°, прикрашений «ради охотнїйшаго прочитанія» 67 ритинами на міді ²⁾).

З більш дрібних творів Лаврської друкарні зазначимо низку так-званих академічних тезисів кінця XVII—поч. XVIII ст. з ритинами І. Щирського та інших, кілька слов'янських букварів (1664, 1670 рр.), «елементарі» польською та латинською мовами та два календарі—на 1714 і 1717 рр. ³⁾).

Лаврські видання цього періоду розповсюджувалися далеко поза межами Києва. В пятидесяті-семидесяті рр. Лавра не раз надсилала свої книги на продаж до Москви, де в 1672 р. її друкарські майстри Тимофій Кушка та Олексій Мушин відкрили навіть книгарню. Одначе торгівля у Кушки та Мушина пішла не дуже жваво, так що вони швидко були примушені подати чолобитну про перепуск їх до Смоленську та українських міст. Крім Лаври, українськими, зокрема київо-печерськими книгами, торгували в Москві також і київські міщане. Московський уряд, не задовольняючися купівлею лаврських видань, в 1669 р. провадив з Інокентієм Гізелем переговори про друкування в Лаврі «Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла» і «Бесѣдъ на дѣянїя св. апостолѣ». Гізель, одначе, не виявив бажання прийняти московське замовлення і відмовився від нього ⁴⁾).

До кінця XVII ст. друкарня працювала, мабуть, в старому приміщенні, малюнок якого вміщено на плані, прикладеному до «Тератургимы» 1638 р. Коло 1701 р., за Іоасафа Кроковського, для друкарні було збудовано новий будинок: відвідавши цього року Київ московський священник І. Лук'янов в описі своєї подорожі залишив між-іншим таку замітку: «нынѣ кругъ монастыря ограда дѣлають каменную, зѣло великую; да дѣлають палату друкарню, гдѣ книги печатать» ⁵⁾).

В наступні часи, з 1718 до 1800 р. діяльність лаврської друкарні поширювалася при менш сприятливих, порівнюючи з XVII століттям, умовах.

Два рази на протязі цього періоду друкарня терпіла від пожеж, що були в Лаврі. Велика пожежа, що була вночі з 21 на 22 квітня 1718 р.

¹⁾ М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 709—716.—И. Пекарскій. №№ 2, 142 і 143.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 484—486, 497—498 і 531—534.

²⁾ Пекарскій, т. II, стор. 333—335 і № 216.—Индольскій. Очеркъ № 881.—О. Титовъ. Приложенія, стор. 421—423, 507—508.

³⁾ Пекарскій, №№ 232 і 309.—Индольскій, №№ 798 і 847.—О. Титовъ. Типографія К. П.-Лавры, стор. 465—475. Приложенія, стор. 420, 510 і 516.

⁴⁾ В. Эйторнъ. Книги Киевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. М. 1894.—К. В. Харламповичъ. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань. 1914, стор. 440—445.—О. Титовъ. Типографія К.-П. Лавры, стор. 340—360.

⁵⁾ Про діяльність Лаврської друкарні в 1647—1718 рр. див. О. Титовъ. Типографія Києво-Печ. Лавры, стор. 309—495.

та принесла великі збитки всьому монастирю, захопила також і будинок друкарні та знищила, мабуть, різні друкарські приладдя, напр., дерев'яні кліші, запаси паперу та багато надрукованих вже книг. В огні між-іншим згинула і остання четвертина 2-го видання Чет'їх Міней Димитрія Ростовського. Завдяки пожежі праця в друкарні на деякий час цілком припинилася і була відновлена лише в 1720 р. Відбудований після пожежі будинок друкарні мав, мабуть, той вигляд, в якому його виображено на заголовковому листку Біблії 1758 р. Вночі з 2 на 3 серпня 1772 р. друкарня знову була «разорена пожарнымъ случаемъ», під час якого згоріла словолитня та верхній поверх друкарні, де були комори книжок, паперу та інших друкарських матеріалів¹⁾.

Інші обставини, що несприятливо відбилися на діяльності Лаврської друкарні, стоять в зв'язку з тими церковно-політичними відношеннями, що створилися в XVII і XVIII ст. між київською митрополією та церковною владою Московщини. В Москві вже давно звернули увагу на те, що українські книжки, зокрема видання Київсько-Печерської Лаври, мають багато відмінного, порівнюючи з виданнями, що друкувалися в московській друкарні. З особливим упередженням до «новослагаемыхъ» українських книг відносився московський патріарх Іоаким. Як відомо, в 1685—1686 рр. київська митрополія, що входила до того часу в склад Царьгородського патріархату, підпала під владу патріарха московського. В зв'язку з цим, коли в 1688 р. Київсько-Печерська Лавра збиралася видрукувати збірник казаннів Антонія Радивиловського—«Вѣнецъ Христовъ», патріарх Іоаким став вимагати, аби книга була передана йому, патріарху, для попереднього перегляду, а в наступнім році Іоаким дорікав Ясинського за видання без патріаршого «досмотрѣнія и благословенія» першої четвертини Міней Димитрія Ростовського.

В січні 1718 р. в Лаврській друкарні був надрукований «Минологіонъ», де на заголовковому листку Лавра називалася ставропігією свѣтѣйша вселенска константинопольска патріархи. Цей одгук давньої залежності церковно-ієрархічної звернув на себе увагу Петербургського уряду. Від архимандрита Іоаникія Сенютовича стали вимагати пояснень, яким чином була дозволена така помилка. Стурбований Сенютович відповів, що власноручно написав текст заголовкового листка для «Минологіона», де про Лавру висловився, як про «ставропігію ісконнюю свѣтѣйшаго вселенскаго константинопольскаго, нынѣшнюю же московскаго всеросійскаго патріарха». Цей текст «цицовалъ» Филип «цицарь», що, з свого боку, зазначив, що він «визицовал» вищезгаданий напис слово в слово з рукопису архимандрита та відбитку передав друкарю, о. Тихону, але одержав назад «подчерненный», який і знайшли в друкарській келії, а хто підчернив, залишилося невідомим. В зв'язку з цим інцидентом Сенат указом від 22 грудня 1720 р. наказав «именоваться кievскому и черниговскому монастырямъ во всѣхъ книгахъ ставропігією всеросійскихъ патріарховъ, а не константинопольскихъ, и вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги съ такими же церковными книгами справливать, прежде печати, съ тѣми великоросійскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ оныхъ не было. А другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не объявлять объ оныхъ въ духовной коллегіи, и не взявъ отъ оной позволенія, въ

¹⁾ Свѣц. Павелъ Троцькій. Типографія Києво-Печерской Лавры «Труды Киевск. Дух. Академіи», 1863 г., № 6, стор. 163—165.—*Θ. Титовъ*, *Op. cit.*, стор. 444—445.

тїхъ монастиряхъ не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ церкви восточной противности и съ великороссійскою печатью несогласія проізойти». В наступних після цього синодальних указах Лаврі наказувалося називатися ставропігією Св. Синоду і перш ніж друкувати ту чи иншу книгу надсилати по два примірники «пробъ» (коректур) для остаточного виправлення та дозволу в Московську Синодальну контору. Пізніше Синод примусив Лавру давати щорічні відомости про те, які книги були надруковані лаврською друкарнею на протязі року.

В звязку з цими указами керовникам Лаври доводилося немало давати пояснень Синоду, вислуховувати уваги та суворі докори за ті або инші помилки в лаврських виданнях. Так, наприклад, в 1770 р. з приводу помилок, що були в надрукованій Лаврою Біблії, преосв. Платон казав в Синоді повіреному Лаври ієром. Агею: «хорошо бы при указѣ синодальномъ оную (Біблію) послать въ Лавру съ хорошимъ репримандомъ; надобно-бъ де Лаврѣ добрую дать финфу и проучить ихъ хорошенько: сами ореографіи не разумѣють, а знающаго изъ стороны принять не хотятъ; писали уже указы объ исправномъ печатаніи не однажды и не дважды и подтверждали неоднократно, но они насъ не слушаютъ, и не знаю, въ какую надежду, какъ бы нарочно въ противность отмѣнно печатають московскимъ экземплярамъ. Мы принуждены другія принять мѣры....». Инші синодальні члени до цього додавали, що «и в бумагахъ, присылаемыхъ въ Синодъ за подписомъ самого архимандрита Лавры, нѣтъ правильности; тѣмъ болѣе не можетъ быть правильности въ книгахъ, которыхъ исправленіе поручается монахамъ небрежнымъ».

Тільки в 1786 р., за митрополита Самуїла Миславського, що об'єднав в собі владу над київською єпархією та Київсько-Печерською Лаврою, догляд за подібністю лаврських видань з московськими було вилучено з відому Синодальної Контори та передано Київському митрополитові¹⁾.

На протязі XVІІІ ст. Лавра користувалася монополією видавництва та продажу церковно-богослужбових книг в межах Києва і енергійно боролася з конкурентами. В 1766 р., наприклад, вона вимагала від мійського уряду заборонити якомусь то ченцю продавати на київо-подольськїм торгу книги чернігівського видання. Митрополити Київські, владі яких Лавра, як ставропігія Св. Синоду, до Самуїла Миславського не корилася, не завжди були задоволені з цієї монополії і час од часу робили спроби заснувати друкарню при Київсько-Софійськїм соборі.

Особливо настирливо домагався права на відкриття друкарні при митрополичій катедрі в 1752—1753 рр. митрополит Тимофій Щербацький. В своїх клопотаннях перед Колегією Закордонних Справ і Св. Синодом зазначав він, що це право було вже надано його «антецессарамъ» Гедеону Святополку-Четвертинському, Варлааму Ясинському та Іоасафу Кроковському і доводив, що без друкування книг «обойтисѣ митрополи кievской всячески не можно», тому що лаврських видань не вистарчає ні для обслуговування парафіяльних храмів, ні для потреб православних чужоземців, наприклад, греків, що були примушені таким чином купувати книжки у Венеції. Крім того і Академії Київській книги «необходимо къ ученіямъ потребныя» доводиться набувати за кордоном, чому «немалая сумма денежная ежегодно съ государства Россійскаго за рубежъ выходитъ».

Побоюючися, в разі задоволення клопотань Щербацького, шкідливої для себе конкуренції, Лавра вирішила вжити всіх заходів, аби зруйнувати

¹⁾ Пекарскій, II, № 359 і стор. 668—670.—II. Троицкій. loco citato, стор. 172—176 і 199—200.—О. Титовъ. Типографія К.-П. Лавры, стор. 374—378, 445—450.

його наміри. «Хотя до десяти тысячъ терать буду, толко не доущу преосвященному митрополиту имѣть типографію», казав сприводу цього архимандрит Лаври Лука Білоусович.

За для перешкод Тимофію Щербацькому в С.-Петербурзі, а потім і до Москви, де в 1753 р. перебувала Єлизавета Петровна і куди тимчасово були перенесені засідання Св. Синода, Лавра командірувала, як «стряпчого» свого ієромонаха Софронія Тернавіота, котрому доручила піклуватися цією справою і в Колегії Закордонних Справ, і в Синоді, а також намагтися захисту у ріжних впливових осіб, та особливо у цариці, що особливо сприятливо відносилася до Лаври. В клопотанні, що Софроній Тернавіот подав 16 липня 1752 р. до Колегії Закордонних Справ, Лавра зазначала, що наперекір посиланням Тимофія Щербацького на грамоти, що були дані його попередникам, «въ древнихъ, среднихъ и недавно минувшихъ годахъ въ Кіевской епархіи типографіи не было, а имѣлась издавна и нынѣ имѣется типографія въ Кієво-Печерской Лаврѣ, высокомонаршими грамотами утвержденная»; ця друкарня «во всякой исправности находится, и не токмо кіевскую, но и протчій епархіи, по востребованіямъ, такожъ и заграничныхъ благочестивыхъ людей всякими церковными книгами безъ скудости доволствуетъ,... а ежели кому каковы книги и вновь выпечатать потребно будетъ, то К. Печ. Лавра тѣхъ желателей удовольствовать можетъ». В разі митрополиту дана буде грамота на влаштування особливої друкарні та вільне друкування книг, для Лаври «чрезъ то великая послѣдуетъ обида», через то, що «имѣющихся при кієво-печерской типографіи майстеровыхъ людей—справщиковъ, наборщиковъ, словолитейщиковъ, прасъ-майстеровъ, батѣйщиковъ, переплетчиковъ, рѣщиковъ и прочихъ его преосвященство, яко вольныхъ людей, къ новой своей типографіи вышшею платою перевести можетъ, отъ чего давно устроенной и жаловаными грамотами утвержденной Кієво-Печерской типографіи крайнее разореніе, а Лаврѣ великая обида воспослѣдуетъ». В серпні 1752 р. Лавра звернулася з проханням до самої Єлизавети Петровни, а 30 квітня 1753 р. написала цариці нову чолобитню, в якій були повторені міркування, що були вже висловлені минулого року, і просила захистити її від «крайнего и невозвратнаго убытка и нечаянной обиды» і преосв. Тимофію, «затѣйной нимъ напрасно типографіи имѣть не дозволятъ: ибо въ томъ его преосвященству и всей Кіевской епархіи и малѣйшей не состоитъ нужды».

Хоча в розгорівшійся таким чином боротьбі симпатії Єлизавети Петровни були на боці Лаври, проте Колегія Закордонних Справ і Синод виступили «доброхотами» митрополита. Можливо, що Тимофій Щербацький не жалкував грошей для підкupu потрібних йому урядовців; у всякому разі Софроній Тернавіот підозривав з його боку «многоятежныя волны мздовоздаянія». 13 жовтня 1753 р. Синод підписав грамоту на відкриття друкарні при митрополичій катедрі та, без докладу цариці, передав її Тимофію Щербацькому, що перебував в Москві. В грудні 1753 р. митрополит виїхав з Москви до Київа. Одначе святкував він свою перемогу недовго. Тернавіот, що залишився в Москві, не дивлючися на те, що справу начебто було програно, продовжував «стужать» у цариці і нарешті досяг того, що 19 квітня 1754 р. до Київа було послано посланця від Синоду, котрий і одібрав у Тимофія Щербацького з таким зусиллям добути ним синодальну грамоту.

Року 1767 клопотання про відкриття друкарні при Софійському соборі підняв митрополит Арсеній Могилянський, але і його спроба не мала успіху.

В боротьбі з київськими митрополитами Лавра перемогла і залишилась при монопольних правах на друкування богослужбових книг. Але привилей на виключний продаж книжок Печерський монастир наприкінці XVIII ст., очевидно, вже втратив. В 1778 р. завідуючий лаврською друкарнею, в пояснення безгрішшя лаврської скарбниці, зазначав, що «прежде, кромѣ кієво-печерской лаврской лавки, нигдѣ не торговали въ Кіевѣ книгами, а если и торговали частныя лица, то лаврскими книгами въ пользу Лавры, а теперь много лавокъ съ церковными книгами въ пристойнѣйшихъ мѣстахъ, чѣмъ лаврская лавка, при самыхъ публичныхъ улицахъ, и торгуютъ книгами изъ типографіи московской, черниговской и почаевской»¹⁾.

Наведені вище розпорядження центральної влади, що обмежували видавничу діяльність Лаври і ставили її в цілковиту залежність від московської церковної цензури, помітно змінили, порівнюючи з XVII ст., характер лаврського друкарства. В Лаврській друкарні друкувалися тепер книги, майже виключно церковно-слов'янською мовою, переважно для потреб церковного вжитку.

Не перераховуючи всієї кількості цих богослужбових видань, зазначимо тільки «Псалтирь» 1720 р., in 12°, ледве чи не першу книгу, що була надрукована Лаврою після пожежи 1718 р.; потім—«Апостоль» 1722 р. і «Тріодь цвѣтную» 1724 р., в яких вперше було розміщено, за підписом протектора друкарень Гавріїла Бужинського, встановлені синодським указом цензурні свідоцтва. Крім того, згадаємо «Молитвословъ» 1746 р., цікавий своїм мініатюрним розміром—in 24°; «Акаѳистъ вмч. Варварѣ», що витримав в XVIII ст. величезну кількість видань, і інші²⁾.

З видань, що не належать до богослужбових, зазначимо «Біблію» 1758 р., надруковану в Лаврі «первымъ тисненіемъ» за текстом московської Біблії 1756 р., з портретом Єлизавети Петровни та 48 ритинами в вигляді заставок³⁾; «Патерикъ Печерскій» 1760 р., з репродукціями ритин Л. Тарасевича з Патерика 1702 р. (видання було повторене в р.р. 1768 і 1796); «Догматы православныя вѣры» ієром. Самуїла Миславського, 1760 р., що дають цікаве з'єднання слов'янського та латинського текстів в межах одного видання; «Книгу житій святыхъ» Димитрія Ростовського, 1764 р., передруковану з виправленого московського видання 1759 р.⁴⁾

Книг світського змісту в цей період надруковано було дуже небагато. До них треба віднести, наприклад, Панегірик в пошану Єлизавети Петровни, складений префектом Київської Академії Михайлом Козачинським і надрукований «трегубымъ діалектомъ»—слов'янською, латинською та польською мовами—в 1744 р. З підручників, виданих в XVIII ст. Лаврою, крім кількох букварів, зазначимо латино-польську Піарську граматику, що була надрукована з особливого дозволу Синоду в 1765 р. для Київської Академії⁵⁾.

В відношенні зовнішності лаврські видання XVIII ст. продовжували художні традиції минулого часу, і, наприклад, Вс. Ізм. Срезневський га-

1) П. Троцький. Типографія Кієво-Печерської Лаври. «Труды Кіевск. Дух. Академіи» 1865 г., № 6, стор. 170—172, 183—187. - О. П. Титовъ. Къ исторіи Кіевской Духовной Академіи въ XVII—XVIII вв. Выпускъ III. К. 1913, стор. 65—132.

2) Пекарскій, №№ 432, 508 і 564.—В. П. Срезневскій и А. Л. Белъ. Изданія церковной печати времени имп. Єлизаветы Петровны. Петроградъ, 1914, № 135.—Вперше «Акаѳистъ вмч. Варварѣ» був надрукований в Лаврі 1698 р. Пекарскій II, № 5.

3) В. П. Срезневскій и А. Л. Белъ, op. cit. № 348. П. Троцький зазначає ще Євангеліє, надруковане в 1777 р. грецькою мовою (I. c., стор. 182 і 191).

4) Срезневскій и Белъ, №№ 395, 399. Ундольскій, №№ 2405, 2530 і 3076.

5) Срезневскій и Белъ, №№ 76 і 77.—Акты и документи, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи, Отд. II, томъ III, К., 1906, стор. 227—229.

дає, що з усіх друкарень, що працювали в Росії за царювання Єлизавети Петрівни, друкарня Київсько-Печерської Лаври займає перше місце і по вдалому поєднанню та розподілу шрифтів, і майстерним прикрашенням сторінок—заставками, кінцівками, ініціалами і рамками навкруги тексту, і художньою композицією заголовкових листків і ритини¹⁾.

Що торкається технічного обладнання лаврської друкарні, то треба зауважити, що в XVIII ст. друкування переводилося на шости ручних варстатах. Містилась друкарня в будівлі, вигляд якої показано на заголовковій листку Біблії 1758 р. Коло друкарні було спеціальне помешкання для словолитні, де в вісімдесятих роках було 8 словолитних пічок. Відливкою літер займалися в цей час головним чином закордонні майстри, але коло 1775 р. «гидаремъ» був лаврський ієром. Донат. Крім словолитні при друкарні існувала ритувальна майстерня та інтролігаторський відділ.

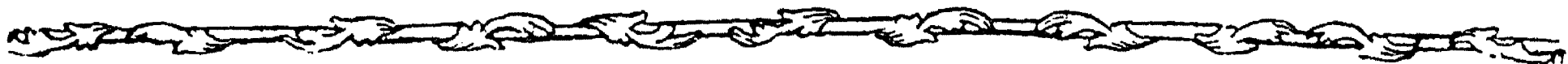
Діяльність друкарні перебувала під доглядом спеціальних завідуючих з ієромонахів. Під їх доглядом перебували також різні подвір'я, пасіки та сінокоси, зараховані до друкарні, а також і окрема друкарська скарбниця. В одному з друкарських подвір'їв, в с. Пакулі Чернігівського намісництва в 1759—1786 р.р. функціонував папіровий млин, що належав Лаврі²⁾.

В кінці XVIII ст. з ініціативи Самуїла Миславського в Лаврі була заведена також поруч з церковнослов'янською і світською друкарня. Скористувавшись перебуванням цариці Катерини II в Києві, Самуїл Миславський звернувся до неї з відповідним проханням, і 15 березня 1787 р. було видано височайший указ про відкриття при Лаврі «Типографіи Академіи Кіевской» для друкування книг російською і чужоземними мовами. Приступивши до організації світського друкарства, Самуїл Миславський переслав раднику закордонної канцелярії Н. Н. Бантин-Каменському 1.500 карб. з друкарських сум та прохав його набути для Лаври шрифти, що були вже вживані. Завдяки посередництву Бантин-Каменського Академічна друкарня того-ж 1787 р. почала свою діяльність. Першою надрукованою в ній книгою були «Поздравительныя рѣчи имп. Екатеринѣ II. во время высочайшаго ея въ Кіевъ прибытія, пребыванія и отшествія сказыванія кіевскимъ митрополитомъ Самуиломъ» 1787 р. В наступному тут друкувалися головним чином підручники для Академії, низка видань «Краткаго историческаго описанія Кієво-Печерскія Лавры» Самуїла Миславського, Київські місяцеслови на роки 1797—1800, що склалися, по свідоству архієп. Філарета, Іринеєм Фальковським. В літературному відношенні мають інтерес численні слова та промови Іоанна Леванди і кілька од в пошану митрополита Ієрофея Малицького: «Радостныя чувствованія музъ» 1796 р. і інші. Для потреб Академічної друкарні в 1790 р. в Лаврі була відкрита словолитня російських і чужомовних літер. При митрополиті Євгенії Болховитинові (1822—1837 р.р.) світське друкарство в Лаврі було поширено та поліпшено. Шрифт, варстати, словолитні машини і инше приладдя митр. Євгенії одержував від московського друкаря Семена Селивановського, або, при його допомозі, від закордонних фірм³⁾.

¹⁾ Срезневскій и Белъ, стор. XV—XIX.

²⁾ П. Троцькій. «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1865, № 6, стор. 165—168, 177—178 і інші. На стор. 163 і 192 Троцькій наводить реєстри завідуючих друкарнею 1733—1805 р.р., складені, одначе, без потрібної старанности (пор. стор. 192 і 201).

³⁾ П. Троцькій, стор. 194—196, 205—207. — В. Семенниковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX-го вѣковъ. «Русскій Библіофилъ», 1911 г., № 7, стор. 16—18; 1912, № 2, стор. 58—65.

Діяльність Лаврської друкарні займає майже всю історію київського друкарства XVII і XVIII ст. В 20 роках XVII ст., поруч з лаврською, в Києві існували ще дві приватні друкарні. Обидві вони перебували на Подолі; одна належала Тимофію Олександровичу Вербицькому, друга—Спирidonу Соболю.

«Друкар» Тимофій Олександрович Вербицький, як видно зі зберігшихся документів, був київським громадянином, міщанином і в той же час товаришом Запорізького війська. Вперше імя його, як «маістера художества печатнаго», зустрічається серед друкарів, що надрукували в 1623 р. в Лаврі «Бесѣды на 14 посланій ап. Павла». Після цього Вербицький поїхав, очевидно, на Запорожжя, а після повернення в кінці 1624 р. купив у запорозького козака Іосифа Путивця за 200 коп грошей литовських садибу на Подолі, недалеко від церкви св. Спаса. В тій же садибі, треба гадати, він і улаштував свою друкарню. З видань Вербицького відомий є тільки Часословъ, що був скінчений друком 27 серпня 1625 р. і повторений 6 травня 1626 р. В дальнішому ми бачимо Вербицького вже в Довгому Полі (Кимполунг в південній частині Буковини), де в 1635 р. в друкарні воєводи Матфія Басараба він надрукував Трѣхникъ сирѣчь Маткѣникъ¹⁾.

Найстаріше з відомих в бібліографії київських видань Спиридона Соболя—Лімонарь сирѣчь цвѣтникъ—було надруковане в 1628 році в друкѣ Іоанна Борецького, митрополита К. Ця вказівка на «дворъ» Борецького схилила деяких (митроп. Євгеній) до думки, що друкарня Спиридона Соболя містилася в резиденції Іова—в Михайловському монастирі. Одначе Максимович з досить певною переконаністю довів, що у Іова Борецького в той час було два подвірря на Подолі, що йому особисто належали. В одному з них, мабуть, і провадив друкування Соболя. Після видання «Лімонаря» Соболя надрукував в Києві ще чотирі книги: «Минею общую» 1628 р., Октоихъ 1629 р. (два видання) і Апостолъ Гѣтръ 1630 р. Останнє видання зроблено було «коштомъ и накладомъ пана Богдана Стеткевича, подкоморого мстиславского». Коло 1630 р. Соболя залишив Київ та переїхав з своєю друкарнею до Білорусі. Тут він друкував спочатку в заснованих Стеткевичами монастирях: Кутейнським коло Орши (1631—1632 р.р.) і Буйнічським коло Могильова (1635 р.), а в 1635—1638 р.р. його друкарня працювала в Могильові²⁾.

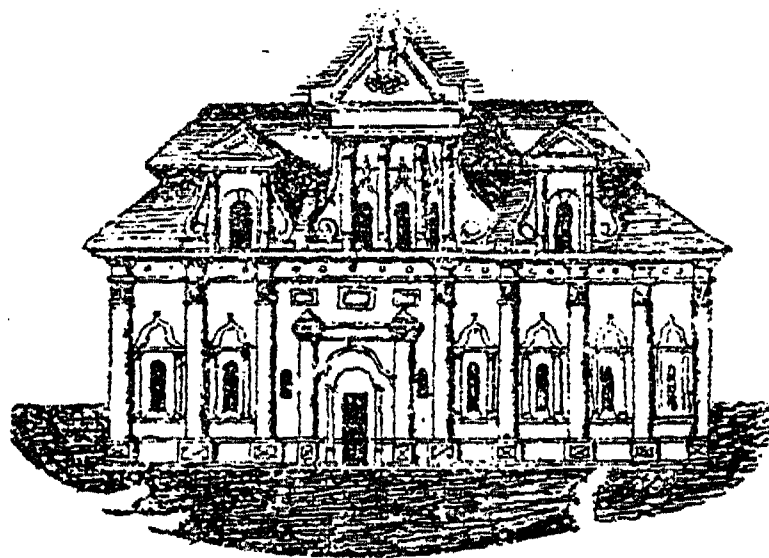

Після того, як Соболя переніс свою діяльність до Білорусі, з 1630 р. до кінця XVIII ст., в Києві існувала одна тільки друкарня Києво-Печерської Лаври, котра, як ми бачили, з 1787 р. завела у себе також і світське друкарство. Друга світська друкарня в Києві була відкрита в 1799 р. при Київському Губерніяльному Правлінні. Присту-

¹⁾ И. Каратаевъ. Описание сл. р. книгъ, №№ 303, 306 і 426.—О. Истоминъ. Матеріалъ для біографіи «друкара» Тимофея Александровича. «Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора—лѣтописца». Кн. XII, К., 1898.

²⁾ М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 703.—И. Каратаевъ. №№ 321, 329, 345, 346 і 367.

пивши до її організації, Губерніяльне Правління купило у мешканця м. Махновки шляхтича Тадеуша Герина друкарню, що складалася з одного варстата та невеликої кількості російських і польських літер. На початку свого існування друкарня Губерніяльного Правління друкувала, мабуть тільки урядові папери ¹⁾.

Друкарня Київсько-Печерської Лаври в XVIII ст.
(Біблія К. 1738).

¹⁾ В. Семенниковъ, Ор. сіт. «Рускій Бібліофилъ», 1911 г., № 7, стор. 18.—Див. ще «Краткій историческій очеркъ Киевской Губернской типо-литографіи за столѣтній періодъ, 1799—1899» К., 1899.

IV.

ДРУКАРСТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.

Початок друкарства на Чернігівщині зв'язаний з прізвищем знайомого вже нам з Волині Кирила Транквіліона-Ставровецького. Коло р. 1625 він перейшов до унії та був призначений архимандритом Єлецького монастиря в Чернігові. Наприкінці свого життя Транквіліон влаштував в Єлецькім монастирі друкарню та коло 7 вересня 1646 р. надрукував в ній збірник своїх віршів та прозаїчних статтів під заголовком

Перло Многоцѣнное. На заголовковому листку книжки зазначено, що зібрані в ній статті «ново на свѣт виданы з нової друкарни» автора¹⁾. І, дійсно, порівнюючи «Перло» з волинськими виданнями Транквіліона, легко можна помітити, що шрифт, заставки, початкові літери та інші друкарські прикмети в «Перлі» інші, ніж ті, що ми бачимо в почаєвському «Зерцалі Богословії» 1618 р., або в рохманівськім виданні «Євангелія Учительного» 1619 р. «Перло многоцѣнное» є одно лише відоме нам видання Єлецької друкарні. Мабуть, після смерти Транквіліона (+ 1646 р.) ця друкарня припинила своє існування.

Відродження друкарського «куншту» на Чернігівщині відноситься до того часу, коли місце архієпископа черніговського та новгородсіверського, посідав відомий літературний та політичний діяч XVII ст. Лазарь Баранович. В 1670-х роках він відкрив друкарню в Новгород-Сіверську, запросивши для її організації Симеона Ялинського. Роблячи висновок по тих виданнях, що зберіглися, новгород-сіверська друкарня почала діяльність коло 1675 р. і зразу ж почала працювати і слов'янським і польським шрифтом. Друкувалися в ній почасті богослужбові книги, як наприклад «Часословъ» та «Псалтирь» 1675 р., «Анеологіонъ» 1678 р.²⁾,—головним-же чином—власні твори Лазаря Барановича та його друзів—Іоанікія Галятовського, що зай-

¹⁾ Каратаевъ. Описаніе, № 593.

²⁾ Ундольскій. Очеркъ, №№ 890, 891 і 926.

мав тоді посаду архимандрита Черніговського Єлецького монастиря, і Дмитрія Ростовського. З творів Барановича в Новгород-Сіверському були надруковані три «слова» на різні церковні свята, 1675 р., і кілька збірників віршів та трактати польською мовою: «Filar wiary» 1675 р., «Nowa miara starey wiary», «Księga rodzaju» і «Księga śmierci», всі р. 1676¹⁾. Перу Іоанікія Галятовського серед новгород-сіверських видань належать: «Скарбница потрібна і пожитечнаа всемъ вѣѣтѣмъ» 1676 р. (тоді ж і по польськи: «Skarb pochwały») та два полемичних твори: «Stary Kościół zachodni», 1678 р. і «Labeź z rіогami swemi», 1679 р. Дмитрію Ростовському належать «Чуда пресв. Дѣвы Маріи», що були видані в Новгород-Сіверському в 1677 р. та передруковувалися не раз в Чернігові під назвою «Руна Орошеннаго»²⁾. В 1678 р. в Новгороді-Сіверському був виданий панегирик Олександра Бучинського в пошану гетьмана Самойловича — «Czyhirin, rograniczne miasto, w sieźkim obleżeniu tureckim r. 1677»³⁾.

Мешкаючи звичайно в Чернігові, Баранович не мав можливости встановити потрібного догляду над Новгородсіверською друкарнею та був дуже незадоволений її роботою. В листі до Феодосія Сафоновича коло 1675 р. він скаржився, що без нього друкарня не може провадити роботи, що в її виданнях «отъ недосмотра полнехонько опечатокъ», казав, що має дозвіл на заснування друкарні в Чернігові, але перенести друкарню з Новгород-Сіверську було не так легко: «для перевозки этой черепахи нужны хорошіе пегасы»⁴⁾. Таким чином друкарня залишалася в Новгород-Сіверську та працювала тут коло п'яти років, з 1675 до 1679. Перенесення її до Чернігову відбулося, мабуть, після того, коли 7 липня 1679 р. майже весь Новгород-Сіверськ був знищений пожежою.

Після перенесення друкарні Барановича до Чернігову, вона була поставлена в Троїцьким Іл'їнським монастиреві. Разом з друкарнею сюди переїхав також і Симеон Ялинський, з яким 7 вересня 1679 р. Баранович склав нову умову⁵⁾. На новому місці діяльність друкарні Барановича поширювалася в тому самому напрямку, що і в Новгород-Сіверську. В друкарні друкувалися богослужбові книжки, твори Барановича та інших українських письменників кінця XVII ст. З творів Барановича в Чернігові були видані: «Notiy рієс, ran Chrystusowych рієс» і «W wieniec Bożey Matki ss. oyców kwiatki», 1680 р., «Блгодать ѿ истинна і «Najajśnieysa nieba і ziemie Carica», 1683 р.⁶⁾. В Чернігові-ж були надруковані всі твори Іоанікія Галятовського, що відносяться до останньої доби його життя († 1688 р.): «Alphabetum rozmaitym heretikom niewiernym» 1681 р., «Fundamenta» і «Alkoran Mahometow» 1683 р., «Грѣхи rozmaiti» 1685 р., «Боги поганскіи» і «Sophia Mądrość» 1686 р., «Души людей умерлыхъ» 1687 р.⁷⁾. В 1683 р. в Черніговській друкарні було надруковано «Руно орошенное» Дмитрія Ростовського, що передруковувалося потім в 1689, 1691, 1696,

1) В. Н. Перетцъ. «Filar Wiary» и «Księga Smerci» архієп. Лазаря Барановича К., 1898, стор. 6—7, 13, 27—28.

2) Іван Огієнко. «Руно орошенное» св. Дмитрія Ростовського. Кам'янець на Поділлю, 1920, стор. 3—4.

3) М. Максимовичъ. Сочиненія, т. III, стор. 708—709.

4) Письма преосв. Лазаря Барановича. Черниговъ, 1865, стор. 204.

5) Ця умова під заголовком «Пункта на споряженъя друкарнѣ» надрукована А. М. Лазаревскимъ в «Кіевской Старинѣ», 1886 р., № 11, стор. 573—575.

6) В. Перетцъ. Op. cit., стор. 8—10.

7) Н. О. Сумцовъ, Іоаннікій Галятовскій. «Кіев. Стар.», 1884.

1697 і 1702 рр.¹⁾. Коло 1684 р. тут був виданий латино-польський панегірик в пошану Варлаама Ясинського—«Hercules post Atlantem». Автором панегірику був Стефан Яворський, що зазначив на ньому своє прізвище при помочі вигадливого двовіршу:

Jam tibi, mi Lector, supra mea nomina dixi:
Nam platanum baculo junge, sciesque virum²⁾.

Крім Стефана Яворського в Чернігові друкував свої панегірики також і Іоан Орновський: «Muza Roxolanska» 1688 р., в пошану Мазепи, і «Bogata drogich kamieniu spreza» 1693 р., в пошану Івана Обідовського. До творів Черніговської друкарні відноситься, без сумніву, також польський вірш в пошану Лазаря Барановича від «товариства куншту типографскаго» з підписом в кінці: «Lucabratimscula Joannis Wieliczkowski»³⁾.

Організатором новгород-сіверської та черніговської друкарні Барановича був, як ми знаємо, Симеон Ялинський. Як видно з листа Барановича до Мазепи від 6 лютого 1689 р., Ялинський був мало досвідчений в друкарстві, та, крім того, ще, як це виявилось, людиною сумнівною. Приступивши до влаштування друкарні, Баранович дав Ялинському 4.000 злотих; на ці гроши Ялинський обіцяв «виставити» друкарню та надрукувати книгу Барановича «Трубы словесъ проповѣдныхъ». Але на ділі вийшло, одначе, инакше. «Кгдажъ онъ, п. Ялинскій—пише Баранович,—нѣкгда въ кунштѣ друкарскомъ не бувавши, допуро сталъ по Вилняхъ ездити учитися и способовъ друкарскихъ шукати, що мы видячи и не прудко зъ працы своей тѣшитися чаючи, повторе 4.000 злотыхъ на выдрукованъе книгъ «Трубъ» важили до друкарнѣ печерской». Між тим Ялинський, порозумівшись з новгородсіверським архимандритом, відлив деяку кількість шрифту та надрукував 3.000 граматик, часословів та елементарів, які без відому Барановича продав в свій «пожитокъ». І в наступному Ялинський продовжував обдурювати Барановича: «завше закладаючи мало не полтори тисячы книгъ», він давав Барановичу тільки третину цієї кількості, а все зверх того йшло в його та о. архимандрита користь. «Що мы видячи»,—продовжує Баранович,—умислили въ Чернѣговѣ препроводити друкарню, абы такъ способнѣйшою до выдрукованъя намъ праць своихъ и до учиненъя пожитковъ намъ, а не кому иному, поблизу зоставала». Поставивши діяльність Ялинського під свій безпосередній догляд, Баранович остаточно переконався в цілковитій його нездатности до справи та відлучив його з друкарні. «Причина зась отдаленъя его отъ друкарнѣ тая,—пояснює він гетьману,—же онъ якъ ремесла друкарского непорядне и недосконале училъся, тылко доходячи чрезъ способы и свою текавость, такъ ани силы многимъ въ друкарнѣ рѣчамъ знаючи, въ отливанъю лѣтеръ великіе намъ чинилъ шкоды, матерій добре не умѣлъ приправовати, лечъ отливши азбуку и одну выдруковавши книжку, що разъ ново а ново переливалъ лѣтеры зъ значною намъ шкодою. А що непреливаными лѣтерами друковалъ въ Чернѣговѣ псалтиры, шестодневцѣ и малые молитвеннички, тыми отразилъ людей отъ друкарнѣ, же нѣхто не хотѣлъ и глядети на так темное писмо; до того фарбы друкарской не умѣлъ добре въправо-

1) *Мекарскій*. Наука и литература, т. II, № 59.—*І. Оуєнко*. Op. cit., стор. 4--6.

2) *Platanus*—явір; *baculus*—кій.

3) *М. Максимовичъ*. Собрание сочинений, т. III, стор. 707—708, 709—710 і 715.

вати, такъ, же на инныхъ книжкахъ мощно бы рукою чернило отерти. Для чого была пришла наша чернігвская друкарня людемъ въ огидь». Після відлучення Ялинського¹⁾ Баранович запрохав якогось то друкарського «ремесника» з Вільни на імення Лукаша, котрий взяв «въ нагороду» 3.000 злотих, навчив троїцьких ченців і відливанню літер і виготовленню друкарської фарби²⁾.

Діяльність Іл'їнської друкарні продовжувалася і після смерти Лазаря Барановича († 3 вересня 1693 р.). В 1699 р. тут був надрукований панегирик Петра Армашенка в пошану Мазепи під заголовком «Theatrum regennis glorie»³⁾, в 1700 р.—Іполѡгіа, що пишеться Дмитрію Ростовському (друге видання—1716 р.)⁴⁾, а в початку XVІІІ ст. відомий віршеписець, архієпископ чернігівський Іоан Максимович цілком завалив друкарню своїми віршами. З творів його, що були надруковані в Чернігові, зазначимо: Ілѡфавитѡ собранїи, ридмами сложенїи 1705 р., Бѡцѡ двѡ 1707 р., Фѡятронѡ и ли позорѡ нравѡсчитѡныи 1708 р., тлумачення на «Молитву Отче нашѡ»; Царскїи пѡть крѡта Гдѡна і ѡсмѡ блжѡстѡва ѡкангелскїе 1709 р., Бгѡмыслиѡ 1710 р. і Ілѡотропїон 1714 р. Книжка «Богородице Дѡво», що складається більше ніж з 24.000 віршів, викликала, як відомо, не зовсім прихильну рецензію Дмитрія Ростовського, який писав лист Стефану Яворському: «книга стиховъ печатныхъ прислана мнѡ: Богѡ далѡ тѡмѡ виршеписателямѡ типографїю, и охоту, и деньги, и свободное житїе. Мало кому потребныя вещи въ свѡтъ происходятъ»⁵⁾.

В 1720 р. Чернігівська друкарня, подібно друкарні Київо-Печерської Лаври, підпала під підозріння петербурзького уряду, що обвинувачував її в тому, що вона друкує книжки «со мноюю противностью восточной церкви». В доказ приводилося, що один калужанин Єраст Кадмин підряжав чернігівську друкарню друкувати, по бажанню старовірському, шкільні часослові, які потім і продавав на ярмарках; крім того в надрукованому в 1710 р. «Богомыслии» Іоана Максимовича «явилась многая люторская противность». Через це до чернігівської друкарні було вжито тих самих заходів, що й до київської⁶⁾.

Того ж 1720 р. в Київі розповсюджувалися «голосно» чутки, начеб то друкарню Іл'їнського монастиря уряд вирішив взяти до Петербургу для Олександро-Невської Лаври. Коли ж ця чутка дійшла і до Чернігова, архієпископ Антоній Стаховський 1 червня 1720 р. прохав гетьмана Скоропадського про заступництво, «чтобъ обители святой за предстательствомъ незичливыхъ людей не собулося, якъ носится»⁷⁾.

В 1724 р. протектор друкарень Гавріїл Бужинський, звернув увагу на те, що чернігівська друкарня не присилає ніяких книжок ні для виправлення

¹⁾ Чернігівське видання «Октоїху» 1682 р. надруковане ще Ялинським; в виданнях 1685 р. ім'я Ялинського вже не згадується. Див. *Пекарскїй*. Наука и литература, т. II, стор. 672.

²⁾ *А. Лазаревскїй*. Два документа къ исторїи Черниговской типографїи. «Кїевская Старина», 1886 р., № 11, стор. 576—579. Пор. «Письма Лазаря Барановича», стор. 242—246.

³⁾ *М. Максимовичѡ*. Сочиненїя, т. III, стор. 715.

⁴⁾ *Пекарскїй*, т. II, №№ 30, 304 і 305.

⁵⁾ *Пекарскїй*, т. II, №№ 97, 112, 127, 145, 146, 147, 175 (див. ще 192, 193), 243.

⁶⁾ *Пекарскїй*, т. II, стор. 672.

⁷⁾ *А. М. Лазаревскїй*. Къ исторїи черниговской типографїи. «Кїевская Старина», 1886 р., № 7, стор. 574—575.

ні для ухвали, постановив послати з Синоду в Чернігов посланця з дорученням забрати та перевезти всю тамошню друкарню до Москви за рахунок її завідуючого, з накладенням на нього, крім того, ще штрафу в 1.000 карбованців. Кола чутка про це дійшла до черніговського єпископа, він заступився за архимандрита Іл'їнського монастиря Германа Кононовича, ставлячи йому в оправдання, що друкарня з 1721 р. ніяких книжок не друкувала «недостачества ради матеріаловъ и обветшалости инструментовъ». Тоді Синод постановив, що коли після огляду нарошного дійсно підтвердяться слова єпископа, обмежитися стягненням з Кононовича 100 карб., яко кару за те, що він не посилав щорічних повідомлень про стан друкарні. В 1726 р., одначе, поступив донос від одного з бувших в друкарні справщиків з зазначенням, що книги в 1722—1724 рр. друкувалися, але ченці їх сховали. Кононович зумів зробити відповідний відпис, і справа скінчилася для монастиря мабуть добре. Перелякана доносами та позовами, Чернігівська друкарня з 1725 р. почала просити дозволи на друкування книг і навіть клопоталася перед Синодом, аби було прислано «исправнаго и добраго справщика». Синод дав розпорядження послати ченця Феолога, але він чомусь не поїхав до Чернігова¹⁾.

Починаючи з двадцятих років XVІІІ ст. Іл'їнська друкарня друкувала майже виключно богослужбові книжки; иноді видавались тут слов'янські букварі (наприклад, в 1743 і 1755 рр.), в 1755 р. була надрукована «Межевая инструкция»²⁾.

Що до художньої зовнішності, черніговські видання звичайно намагалися наслідувати київським. З ритивників, прізвища яких зустрічаються на малюнках черніговських книг, зазначимо слідуєчих: Михайло Чернявський, Никон Фетурський, Joannes Strzelbicki, N. Z. або Никодим (Зубржицький), Інокентій Піддубний, о. Костянтин, Макарій Синицький, Кузьма Крачковський), Георгій, Влас, Іаков Таляревський, Петро Т., Іліодор, Веніамин та інші³⁾.

В другій половині XVІІІ ст. черніговська друкарня працювала, як видно, доволі продуктивно. Ставши в 1766 р. в Іл'їнському монастиреві настоятелем, архимандрит Євстафій знайшов в ньому черніговського видання «книгъ разнаго содержания въ переплетѣ, тетрадах и листахъ 11.304 экземпляра, на сумму 46.804 р. 65 коп.». Продаж черніговських книг провадився в ті часи далеко по за межами Чернігова. З однієї справи 1778 р. видно, що книги, надруковані в Іл'їнській друкарні продавались в Харкові, Ромнах, Сумах, Борзні і навіть в Києві⁴⁾.

Світського друкарства на Чернігівщині не було до кінця XVІІІ ст. В 1765 р. Малоросійська Колегія збиралася було влаштувати друкарню в Глухові, що був тоді административним осередком. Для цього вона звер-

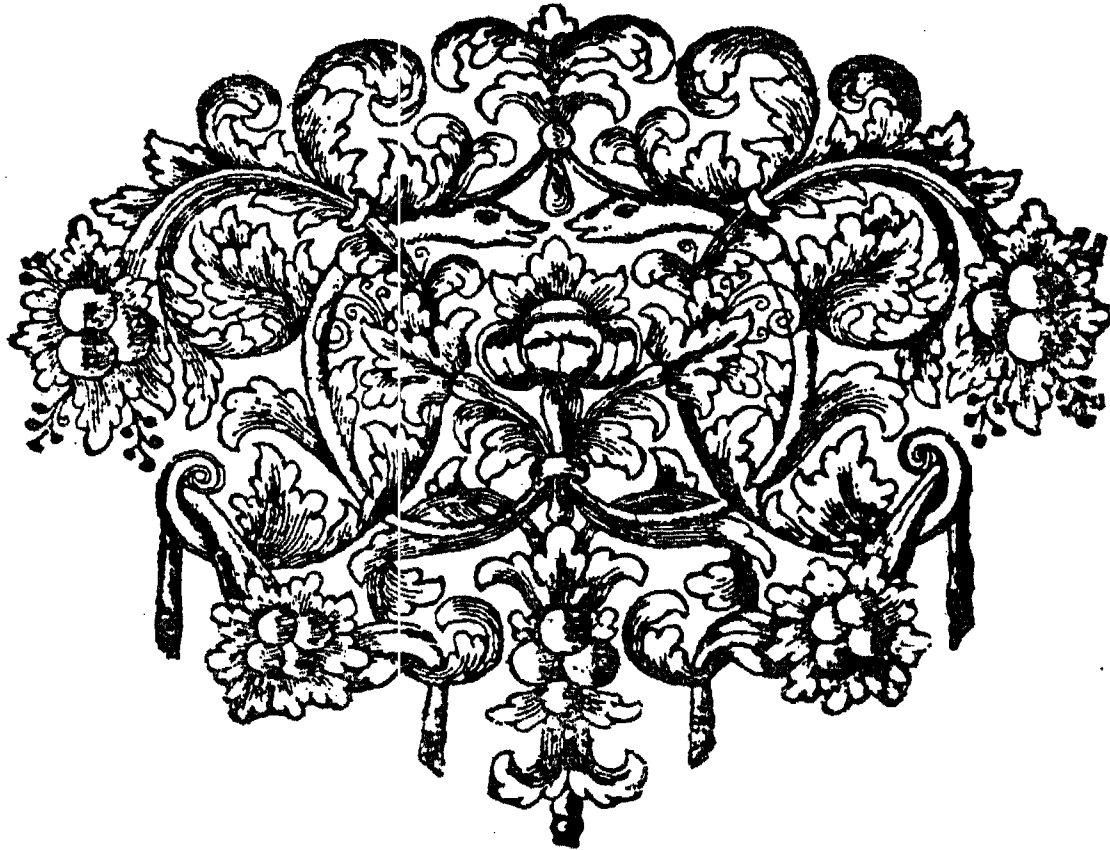
¹⁾ Пекарскій, т. II, стор. 672—673.

²⁾ В. И. Срезневскій и А. Л. Бель. Изданія церковной печати времени имп. Єлисаветы Петровны. Петроградъ, 1914, №№ 54, 303 і 304.

³⁾ Пекарскій. т. II, стор. 673.—Срезневскій и Бель. Ор. cit., стор. XV, XX—XXI і окремі №№ описів.—Див. також статтю «Гравировальныя доски Черниговской Ильинской Типографіи» в «Трудахъ Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV-го Археологическаго съѣзда въ г. Черниговѣ». Черниговъ, 1908, стор. 179—180, з знімками.

⁴⁾ А. Л. Гдѣ и какъ продавались изданія Черниговской Ильинской типографіи въ прошломъ вѣкѣ. «Кіевская Старина», 1889 р., № 4, стор. 199—200.

нулася до Києво-Печерської Лаври з проханням надіслати їй світського шрифту, але Лавра не могла задовольнити прохання Колегії, тому що сама в той час не мала ще світського друкарства. Перша світська друкарня в Черніговському намістництві відкрита була в Чернігові в 1797 році¹⁾.

¹⁾ В. Семенниковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи «Русскій Библіофилъ», 1911 р., № 6, стор. 16 і 19.—Посад Клинци, що був в кінці XVIII ст. в складі Новгород-Сіверської губернії, з працювавшими в ньому в 1785—1787 рр. старовірськими друкарнями в цей огляд не уміщено, бо він лежить по за межами етнографічної України. Про клинцовські друкарні див. *Ив. Калужинъ*. Нѣскольکو оговъ о Клинцовской типографіи. «Библіографическія Записки», т. I, 1858, стовб. 157—159; В. Семенниковъ. Типографіи раскольниковъ въ Клинцахъ. «Русскій Библіофилъ», 1912 р., № 1, стор. 58—63.

V.

ДРУКАРНІ В ЛИСАВЕТГРАДІ, КРЕМЕНЧУКУ, КАТЕРИНОСЛАВІ, ХАРКОВІ, МИКОЛАЄВІ ТА НА ПОДІЛЛЮ.

акінчуючи огляд друкарської діяльності на території України в XVI—XVIII ст., нам лишається згадати про кілька урядових друкарень, що були засновані в різних містах українських в другій половині XVIII ст. Всі ці друкарні працювали виключно світським шрифтом та обслуговували головним чином урядові потреби, друкуючи ті чи інші офіційні видання. Книг, що мали б загальний інтерес, в ці часи друкувалося в них дуже рідко. Перша по часу світська друкарня на Україні була відкрита в «Крѣпости св. Єлисаветы», себто в теперішньому Лисаветграді при штабі новоросійського генерал-губернатора А. П. Мельгунова.

В червні 1764 р. Мельгунов одержав з друкарні Сухопутного Кадетського Корпусу друкарський варстат зо всіма приладдями та ріжними шрифтами. Крім того з друкарні Корпусу було надіслано в Новоросійську губернію тередорщика Івана Акимова і батирщика Олександра Мухина. Зорганізована таким чином Лисаветградська друкарня почала свою діяльність в 1764 або 1765 р. На чолі її стояв, мабуть, В. А. Чертков, що завідував під час своєї служби в Петербурзі друкарнею Кадетського Корпусу. З видань цієї друкарні, крім «пашпортовъ» та карантинних свідоцтв, в бібліографії відомо тільки одно—комедія Черткова «Кофейный домъ», надрукована в 1765 р.

В березні 1765 р. головним містом Новоросійської губернії було зроблено Кременчук. Сюди було перенесено з Лисаветграду «штабъ», себто губерніяльну канцелярію, і разом з ним перенесено було також і друкарню. Опісля друкарня ця перейшла, мабуть, до відання «Приказа Общественнаго Призрѣнія». В 1786 р. архієпископ смоленський та херсонський Никифор повідомляв Синод, що «при Приказѣ Общественнаго Призрѣнія здѣшняго Екатеринославскаго намѣстничества имѣется типографія въ двухъ станахъ, въ которой печатаются гражданской печати пашпорты для купечества, мѣщанъ и цѣховыхъ, подорожныя для разныхъ прїѣзжающихъ, да въ откупщицью питейныхъ сборовъ контору ярлыки и

свидѣтельства; болѣе же сего, какъ гражданской, такъ и духовной печати, ничего другого не печатается». Крім того, в Кременчуці в кінці XVIII ст. тимчасово перебувала ще друга друкарня—похідна князя Г. А. Потьомкіна. Друкарня ця була взята Потьомкіним з «Военной Коллегіи» 1 серпня 1787 р. та перебувала при ньому в Кременчуці до 6 червня 1789 р. Потім вона, вже після смерті Потьомкіна († 5 жовтня 1791 р.), знову була в Кременчуці з 5 грудня 1791 року до 9 травня 1792 р., і з 23 червня 1792 р. до 28 червня 1793 р. В друкарні Потьомкіна друкування провадилося російською, французькою, латинською та грецькою мовами. Латинський шрифт було придбано ним в Львові, під час перебування друкарні в Ясах. Друкарня мала п'ять варстатів, з яких один був спеціально призначений до друкування мап, картин та дворянських грамот. Друкарем був Іван Геніх, що працював раніше в друкарні Військової Колегії. В 1791 р. в друкарні Потьомкіна був надрукований передсмертний його твір: «Канонъ вопіющія во грѣхахъ души»¹⁾.

В кінці червня 1793 р. друкарня Потьомкіна була переведена до Катеринославу. Місцевий губернатор В. В. Каховський передав її до відання катеринославського «Приказа Общественнаго Призрѣнія». Разом з друкарнею перейшов до Катеринославу також і друкар Іван Геніх. В початку XIX ст. ця друкарня, придбавши новий шрифт від харківського Університету, перейшла до Катеринославського Губерніяльного Правління²⁾.

Ще в 1769 р. слобідсько-український губернатор Щербинин мав на думці улаштувати друкарню в Харкові при Духовному Колегіумі. Свій намір Щербинин, однак, чомусь не виконав. Перша друкарня в Харкові було закладена тільки в 1793 р. «Приказомъ Общественнаго Призрѣнія». Крім офіційних видань, з творів цієї друкарні кінця XVIII ст. в бібліографії відомо тільки «Слово на день коронування имп. Екатерины II» протоієрея Андрія Прокоповича, 1795 р., та два Місяцеслови—на 1797 і 1799 р.

В 1805 р. почала свою діяльність друкарня Харківського університету, що була зорганізована з ініціативи В. Н. Каразіна прибувшими з Петербургу друкарями Геком і Дрегером³⁾.

В 1798 р. з ініціативи адмірала Н. С. Мордвинова була відкрита друкарня в Миколаєві при адміралтействі Чорноморської флоти. Для організації її Мордвинов викликав з Москви відомого друкаря Семена Селивановського, що з огляду на закриття в вересні 1796 р. вольних друкарень залишився без праці та без коштів. В перший-же рік свого існування адміралтейська друкарня була приєднана до відкритої в Миколаєві Штурманської школи, а в 1803 р. перейшла до Депо мап при Чорноморській флоті.

Видання Миколаєвської друкарні обслуговували головним чином потреби флоти та Штурманської школи. З книжок, що уявляють загальний інтерес, тут були надруковані в самому кінці XVIII ст. кілька творів Захар'їна: повість «Арфаксаль», «Новый Синописъ», «Приключеніе Клеандра и Ні-

¹⁾ В. Семенниковъ. Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 6, стор. 27—29; № 7, стор. 41; № 8, стор. 42—43; 1912 р. № 2, стор. 48.—Його-ж. Дополнительные матеріали для исторіи провинціальныхъ типографій XVIII и начала XIX вѣка. «Русскій Библіофилъ» 1913 р. № 7, стор. 60—64.

²⁾ В. Семенниковъ. Ор. cit. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 7, стор. 40—41; 1912 р. № 2, стор. 77.

³⁾ В. Семенниковъ. Ор. cit. «Русскій Библіофилъ» 1911 р. № 6, стор. 16—17; № 7; стор. 41—45; 1912 р., № 3, стор. 36—42.

отилды» (всі в р. 1798) та Семена Боброва: лірично-епичне «співсотвореніє»—«Таврида» 1798 р. «Домашнія жертвы или семейственныя удовольствія» 1880 р. і ин.¹⁾).

Друкарство на Поділлі починає свою історію з початку XVII ст., але перша подільська друкарня, що існувала в 1601—1611 рр. при кальвинській школі в с. Паневцях, друкувала виключно польські і латинські книги. Виникнення кирилівського друкування на Поділлі сполучено з прізвищем молдавського протопопа Михайла Стрільбицького, що в 1795 р. одержав від цариці Катерини II дозвіл перевезти свою друкарню з Дубосар, в Басарабії до Могильова-Подільського. Друкарня Стрільбицького існувала, мабуть, недовго. Єдиним слідом її діяльності є «Часослов» 1797 р., надрукований церковно-слов'янським шрифтом.

В 1798 р. в Кам'янці-Подільському виникла світська друкарня²⁾.

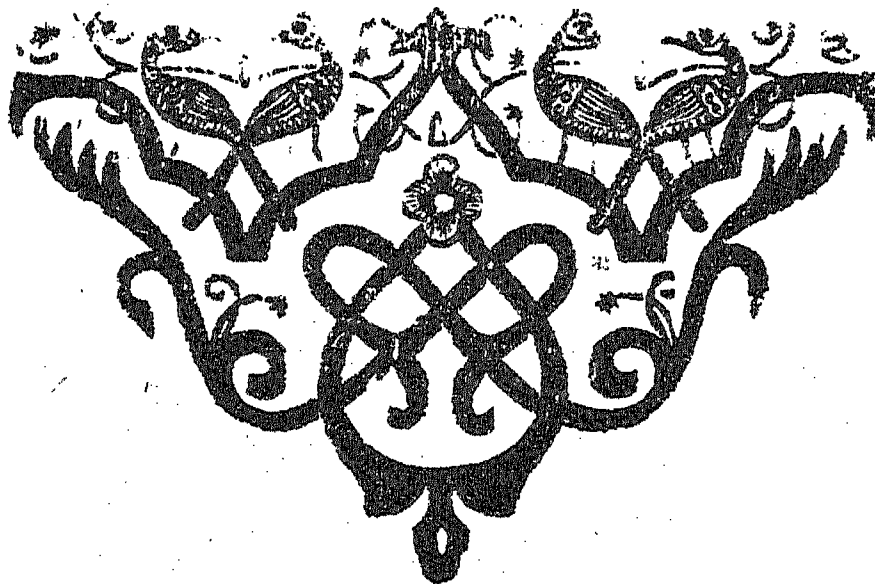

1) В. Семенниковъ. Ор. cit. «Рускій Библіофилъ» 1911 р. № 8, стор. 35—37; 1912, № 3, стор. 53—57.

2) М. Суслонарів. Друкарні Поділля (Історична замітка)». «Бібліологічні Вісти» Грудень 1923 р., ч. 4, стор. 109—112.—В. Семенниковъ. Ор. cit. «Рускій Библіофилъ», 1911 р., № 6, стор. 19.

Ціна 5-00

B 48938

(KX
PK/17)